

Кінець Задунайської Січі¹⁾.

50-літнє змагання запорозької козаччини продовжувати свій державний і економічний побут за Дунаєм кінець-кінцем послабло. Останній період життя Задунайського Коша, від смерти кошового Семена Мороза до переходу на бік Росії кошового Осипа Гладкого малюється з документів, як тиха агонія козаччини. За цей короткий період не сталося жодної видатної події в Січі, а кінець її наблизився поступово і тільки на чужі очі він був ніби несподіваний. День 9 травня 1828 року, як історичний злам, коли Осип Гладкий кинув Січ і з Кошем рушив на підданство дворянській державі, дослідники, як А. О. Скальковський²⁾ і син Гладкого в біографії свого батька-кошового³⁾, записали в заслугу Гладкого. Етнографічні досліді Ф. К. Вовка (Кондратовича)⁴⁾, де почувається брак документів, слідом ідуть за ними. Таким чином, відомості про день 9 травня поширилися з одного джерела—з оповідання самого Осипа Гладкого Скальковському і своєму синові, та й ще в миколаївські часи. Гаразд було б перевірити з документів та виявити низку підвалин і наслідків процесу кінця Січі. Архівних документів із Січі залишилось не мало про еміграцію Запорожців, але процес розкладу в них відбивається з становища переходу їх на бік Росії⁵⁾. Цей останній період життя запорозької громади, на наш погляд, треба поділити відповідно до факторів, які вплинули на кінець Задунайської Січі: 1) економічний стан Коша напередодні 1828 року, 2) еміграція із Січі за часи грецької війни 1821—1828 р.р., 3) рух за встановлення Усть-Дунайського Бунджацького війська на лівім березі Дунаю і 4) огляд життя Коша і подій 1828—1830 р.р. Історія Азовців далі тільки епілог у великій історичній драмі боротьби Запорожжя з феодалним і шляхетським ладом на Україні. Трохи не одночасно на Україні сконало кріпацтво (1861 р.), і на Кубані остаточно розпорошились нащадки останніх Запорожців (1852 р.).

Економічний стан коша напередодні 1828 року.

Дату загибелі кошового Семена Мороза можна взяти тільки приблизно. Тут попереду всього треба поділити легенду й документи про його смерть. Ф. К. Вовк гадав, що Мороз загинув у морській баталії Греків з Турками на кораблі Капудан-паші. Ця подія в легенді зв'язалася зі смертю Мороза, але, на наш погляд, без підстави. Загибель Капудан-паші датується 1822 р., а Мороз 1825 року в документах архіву згадується живим. А. О. Скальковський каже, ніби Осипа Гладкого наказний полковник надіслав в експедицію проти Греків⁶⁾. Син Гладкого доповнює,

¹⁾ Див. „Україна“, кн. 34: „З життя Задунайської Січі“.

²⁾ А. Скальковський, История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. III, Одеса, 1886, сс. 232—135.

³⁾ Осип Михайлович Гладкий, „Русская Старина“, 1881 р., кн. II, февраль, сс. 381—392.

⁴⁾ Ф. Кондратович, Задунайская Сечь, „Киевская Старина“, 1884 р., кн. 1, 2, 4.

⁵⁾ Одеський красвий історичний архів, де переходять архіви новоросійського генерал-губернатора, намісника Басарабії та архів „Попечительного комитета о колонистах“.

⁶⁾ История Новой Сечи, т. III, с. 232.

що Осип Гладкий повернувся після облоги Місолунги¹⁾. Очевидячки ці відомості подано з оповідання Гладкого. Іван Ліпранді проте двічі свідчить, що з загоном 700 чоловіка Запорожців 1825 року в експедицію в море ішов сам кошовий Семен Мороз. Відомості ці мають не малий авторитет документальності, коли російський Главний Штаб умістив їх в книзі, що їй видано було 1827 року²⁾, раніш книги Скальковського. Теж в дописах Івана Ліпранді до генерал-губернатора Воронцова 1827 року³⁾.

У всіх джерелах зазначається, що після смерти Мороза почався остаточний розклад Задунайської Січі, тому дату нам треба перевірити і встановити, яко мога близьку до правди.

Після Мороза за кошового був, згідно з відомостями Ліпранді, Литвин, а згодом Василь Головатий, а за відомостями Гладкого—Василь Черніга. Очевидячки, що це одна і та ж сама особа. Гладкий грав тоді вже немалу роллю в раді старшини⁴⁾. Після Мороза остання фаза історії Задунайців цілком уся носить риси розкладу. Тому нам і треба встановити час смерти кошового Мороза. Ліпранді участь Мороза в морських експедиціях Турків відносить на 1825 рік. Вовк зв'язує загибель Мороза з загибеллю корабля Капудана-паші коло Хіоса. Емігранти-Задунайці згадують Мороза, як кошового в Січі за 1824 рік. Отже Мороз загинув у морі не раніш, як 1825 року. Проте легенда про загибель разом з кораблем Капудана-паші (головного паші над фльотою) не відповідає історії морських баталій між Турками і Греками. Грецький історик К. Папарігопуло в своїй «Історії грецької нації», за допомогою таких авторитетних джерел, як історія морських подій 1821—1827 р.р. Жір'єн де-ля-Граб'єра, подає дати досить точні: 10 березня 1822 р. погром грецького населення острова Хіоса Кара-Алі-пашею; 6 червня 1822 р. пожежа—Греки спалили корабля Кара-Алі-паші, тоді ж смерть Кара-Алі-паші; 25 грудня 1822 р. Турки кинули облогу Місолунги; 5 травня 1823 р. Решід-паша починає другу облогу Місолунги; 10 квітня 1826 р. кінець облоги, коли Місолунги капітулювали перед Ібрагімом-пашею. З цих певних дат, що ствержені новішою історичною працею Дріо і Леріт'є⁵⁾, ясно, що смерть Мороза не можна ув'язати з загибеллю Капудан-паші (Кара-Алі-паші).

Мороз, очевидно, ходив з морською запорозькою командою 1825 р. в Біле море, і легенда далі ув'язала дві події, як смерть Мороза і Кара-Алі в один вузол. Запорозька команда з Морозом ходила в армію Ібрагім-паші під Місолунги і повернулася після 10 квітня 1826 року. Себто Мороз загинув не раніш половини 1825 року і не пізніше, як був кінець облоги Місолунги 1826 р. Починаючи з цієї останньої дати, і можна говорити про останній період життя Задунайського Коша 1826—1828 р.р. і насамперед слід зупинитися на економічній становищі. За часи облоги Місолунги Грек Меуліс двічі проривав турецьку бльокаду і постачав до Місолунги споживчі припаси. На третій раз йому не пощастило, і Місолунги мусили були капітулювати. Запорозька команда була під Місолунгами, як каже і біограф Гладкого⁶⁾, як звичайна запорозька фльота, і виконувала в турецькій армії морську охоронну службу. Отже всі ці історичні довідки нагадують, що і сам Мороз загинув не коло Хіоса, а під Місолунгами. Тоді останній період Задунайського Коша охоплює два роки 1826—1828 р.р.

Війна проти Греків підточувала сили Запорожців потроху, але безуспішно. В лютому 1826 р. Порта вже вимагала нової експедиції, і тоді вийшло 270 чоловік, згодом ще 150. За відомостями Ліпранді, улітку

1) „Рус. Стар.“, 1881 р., т. II.

2) „Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г.“.

3) Архів новорос. ген.-губ., секр. частина 1827 р., справа № 46.

4) История Нов. Сечи, т. III., с. 233. 5) Driault et L'Heritier, Histoire diplomatique de la Grèce, Paris, 1926, vol. I, II. 6) „Рус. Стар.“, 1881 г., февраль, сс. 381—329.

1826 р. фірман султанський вимагав 500 чоловіка. 1827 р. новий фірман вимагав 1.000 чоловіка надіслати до Турецької армії¹⁾. Потім і сам Гладкий доводив, що на початку 1828 р. надіслано кінний полк в 603 чоловіка та лоточну команду 250 чоловік²⁾. Грецьке повстання тяглося сім років. Ми не можемо підсумувати, за браком певних джерел, скільки Запорозжці за сім років надіслали всього до турецької армії, все ж можемо висловитись за цифру від семи до десяти тисяч чоловіка.

Позатим еміграція разом з війною точила сили Коша. Окрім книги Ліпранді і дописів ад'ютанта із штаба Вітгенштейна (2-ої армії) Муханова, ми маємо ще деякі архівні відомості про стан Задунайського Коша 1826—1828 р.р., переважно з ненадрукованих дописів того самого Івана Ліпранді та коротеньке оповідання шкіпера російського транспортного судна Бавіоника, що проїхав територію Запорозжців наприкінці 1827 р., коли його судно розбилося коло Сулинського гирла.

Запорозькі оселі можна поділити на той час на дві різноманітні частини:

1) землі в безпосередньому володінню Коша—це всі острови Дунайської дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським (Георгієвським) гирлом і озером Гасан;

2) поселення Запорозжців у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул, де вони користувалися екстериторіяльністю, підлягали Кошу, але земля знаходилась в турецькій володінні і Запорозжці були перемішані з Молдованами, Болгарами, Греками і Некрасовцями.

Дельта Дунаю була багатим місцем рибальства. На першому місці стояв Свято-Юрський (Георгієвський) острів. Опис цього острову зроблено було вже за часи російського володіння 1836 року. Тут маємо відомості³⁾ про розподіл площі:

Плавні	72.136 дес.	
Земля придатна для хліборобства	4.353	„
Непридатна (паша для худоби)	7.712	„
Ліс дубовий (матеріал на будівлі та човни)	1.086	„
Вільха та верба	859	„ використо-
Куші	634	„ вувалися як
32 озера і 4 лимани	4.168	„ паша для
Р а з о м	97.950	„ худоби.

Острів Четал, за описом 1836 р.⁴⁾, має 24.340 дес. площі з них 5.208 дес. лісу. На Четалі 29 озер і 3 лимани. Острів має плитовий камінь на будівлі.

Острів Леті має площу 84.300 дес. переважно плавань⁵⁾. Коло зруйнованої Старої Кілії був дубовий ліс площею коло 500 десятин. Острів Драконів, між Дунавцем і Чорним морем, не має описів, але він має ті ж самі добра, що і попередні, а площа досягає 35.000 дес. Таким чином, багата площа коло 250 тисяч, переважно рибних плавань, належала безпосереднє Кошу.

Оселі на дельті документами зазначаються тільки ось які: Січ на Дунавці, села Великі Дунавці або Росія коло Січі, Карагурман на Свято-Юрським острові, Китирлези⁶⁾ на нім же при усті гирла того ж імени та Сулін при усті Сулинського гирла⁷⁾.

Про Січ або Малі Дунавці Ліпранді пише, що колись вони мали до 10.000 населення, а приписано до неї (до Коша) 40.000, але 1826 р. Січ.

¹⁾ Арх. новоросійського ген.-губернатора, секретна частина 1827 р., справа № 49. (Одеський краєвий історичний архів). ²⁾ Там само, Басарабск. області 1828 р. справа ч. 8, Одеський краєвий історичний архів. ³⁾ Архів новоросійського ген.-губ. Басарабск. обл. 1839 р., справа ч. 26 (Одеський краєвий історичний архів). ⁴⁾ Архів новоросійського ген.-губ. 1836 р., справа № 11, 1833 р. № 4, 1834 р. № 11. ⁵⁾ Там само.

⁶⁾ Ліпранді, Некоторые сведения о правом берегу Дуная.

⁷⁾ Допис Бавіоника: архів новорос. ген.-губ., секретна частина 1827 р., № 49.

як свідчать і емігранти, обезлюдила за грецьку війну 1821—1827 р.р. та від безуспішних вимог Порти військових експедицій, що спричинилися до еміграції на російський берег Дунаю. Січ 1826 р. була обнесена невисоким валом та сухим рівчаком. Внутрішні будівлі склалися з паланки кошового, 40 (Ліпранді) або 60 (свідокство емігранта Чанана) куренів і церкви. Ліпранді згадує ще корчму.

Шкіпер Бавіоник в грудні 1827 року відвідує село Карагурман і подає такі відомості: село розкидане в лісі, має коло 60 хат, живуть Українці, стрінули мене ласкаво, хвилюються за небезпеку од війни. В Дунавцях-Райї Бавіоник нараховує 200 хат сімейних Запорожців. Далі по дорозі він побачив Биштевти (Бектепе) і Приславу на Дунаї¹⁾. Відомості Івана Ліпранді мало чим відрізняються од згаданих вже: в Дунавцях Ліпранді налічує 150 хат, але він додає: багато Запорожців, крім того, живе вздовж Чорного моря, по лиманах та островах дельти Дунаю і на озері Гасан-Баба; Леті, Четал і Свято-Юрське гирло обсідають скрізь Запорожці²⁾. Згідно з конвенцією між Росією і Туреччиною, хоч острови Четал і Леті не можна було заселяти, а Стара Кілія була зруйнована, але в 1823 році виникло дипломатичне листування з приводу фактичної колонізації їх Запорожцями, що ніби перебували тут тимчасово для рибальства. Це листування тягнеться до самої війни 1828 року³⁾, навіть і після війни російський опис на однім Свято-Юрським (Георгієвським) острові налічує більш на 2.000 розпорошених в плавнях Запорожців і утікачів обого полу.

Хліборобство на дельті існувало переважно, як підсобне господарство, а за основне вважалося рибальство. Емігрант з Січі 1824 р. Олекса Мельниченко каже, що в Великих Дунавцях улітку хліборобили, а повесні і в зимку ловили рибу⁴⁾.

Рибні багатства були великі. На Леті ловили переважно сельдь (оселедці). Кілійське гирло давало добрі улови оселедців проти Вилкова і Старої Кілії. На Четалі оселедців ловили проти Ізмаїлу, а в озерах і лиманах Леті і Четала ховались: щука, короп, карась, окунь, по лиманах переважно судак. Морські береги Свято-Юрського острова славились були жирними оселедцями. Між Китирлези і Свято-Юрським устям ловили осетра, білугу, чичусу, сома і стерлядів. Із озер улітку рибалки намагались використовувати для ловлі тільки 8, а 24 озера мали багністі береги і в них ловили тільки взимку⁵⁾. Господарство рибних промислів організувалось як артільно, так і приватними заводами.

Осип Гладкий, після переходу Коша на бік Росії, згодом за переправою російської армії за Дунай, клопотався про дозвіл перейти з Кошем із Кислиці (коло Ізмаїлу) знову на старі оселі Запорожців за Дунаєм, де козаки «мали хліб в полі, виноград в садах та рибальські заводи»⁶⁾. Поширеною формою господарства були артілі. Курінь в Січі сам був зразком артільного господарства. Курінь мав громадське господарство і громадську власність, як свідчить А. О. Скальковський зі слів самого кошового Осипа Гладкого⁷⁾. Мих. Чайковський 1841 р. ще захопив був на Дунаї артільну форму господарства серед нащадків Запорожців⁸⁾. Таким чином, в Дунайській Запорожжі до самого кінця були ті ж самі форми господарства, які ми знаємо з ранніших часів і в Дніпров-

¹⁾ Архів новоросійс. ген.-губ. (Одеський краєвий історич. архів), секретна частина 1827 р., справа № 49. ²⁾ „Некоторые сведения“ (1827 р.) і справа № 49.

³⁾ Архів новорос. ген.-губ., Басараб. обл. (справи намісника Басарабії) 1816 р., № 23.

⁴⁾ Архів новорос. ген.-губ., Басараб. обл. 1828 р., справа № 7. ⁵⁾ Російський опис Свято-Юрського острова. ⁶⁾ Арх. новорос. ген.-губ., Басараб. обл. 1828 р., справа № 7.

⁷⁾ История Новой Сечи, т. I (1885 р.), с. 54.

⁸⁾ Записки М. Чайковского, „Киев. Стар.“, 1891 р.

ським із дослідів А. О. Скальковського, Д. І. Яворницького і М. Є. Слабченка.

Рибу продавали в Галаці, Ізмаїлі, Рені, Кілії і по портах турецького берега Чорного моря до Ахіолі ¹⁾. Дрібні сорти риби збувалися виключно по цих дунайських портах. Оселедці відправляли і в Костянтинопіль ²⁾. Торгівля рибою не вимагала од Запорозжців далекого морського шляху. Вони звичайно човнами тільки привозили рибу в дунайські порти. Далі до Одеси, Костянтинополя і навіть до Трієсту її везла чимала фльота парусників. Переважно ця фльота належала грецьким купцям і шкіперам-промисловцям, що закупували у Запорозжців рибу. За попередню добу до війни 1821—1828 р.р. (грецьке повстання) на морі і в портах не було перешкод торгувати рибою, а за часи тієї війни головна верства запорозьких закупників, Греків, захоплена була війною. Тому стан морської торгівлі рибою значно погіршав.

Оселедці — головний сорт риби. Кращі ловилися в Сулинському гирлі, теж проти Ізмаїла і Рені і проти Вилкова на Кілійському. За найкращий сезон ловлі вважали з половини місяця квітня до половини травня. Спосіб солити оселедці взагалі на нижньому Дунаї був такий, що вони на ринках цінилися нижче од голяндських — спочатку з оселедців виділявся жир, а потім їх солили камінною сіллю, що купували в Галаці, звичайно по 2 леви за пуд. Озерну сіль вважали непридатною для солення на довгий час. Жир ішов на продаж і використовувався звичайно для варива їжі ³⁾.

Бочки на оселедці купували в Галаці. Там жили і Запорозжці, що бондарювали. З одної справи довідуємось, що 2 бондарі-Запорозжці жили в Галаці 1821 року ⁴⁾. Теж і Коломієць ⁵⁾ називає Осипа Гладкого бондарем, а рін теж 1821 р. жив у Галаці і очевидячки Коломієць пам'ятав його фах до життя в Січі.

Окрім відомостей Ліпранді, ми довідуємось і з інших джерел, як далеко досягали дунайські оселедці: 1824 р. шкіпер Грек Кастро ходив з Дунаю навіть до Трієста на паруснім кораблі. Шлях цей був для нього звичайним і всіх попередніх років ⁶⁾. Самі емігранти-Запорозжці згадують Біле море ⁷⁾ (Архіпелаг): воно їм добре знайоме не тільки через похід на Хіос. Назву «Біле море» взято з турецької назви «Біаза Деніс», напевне з мови костянтинопольських Турків. Торговельні зносини нижнього Дунаю з Білим морем в той час були значно підупали через грецьке повстання. Острів Хіос з торговельними містами Хіос і Касандра грав в морській торгівлі Чорного моря і Архіпелага досить значну роллю, поки армія Ібрагіма-паші не зруйнувала 1823 року ці багаті грецькі торговельні центри. Наслідком тієї руїни явилось зниження і дунайської торгівлі 1823—1828 р. Запорозжці спочували грецьким скаргам на руїну Хіоса і Касандри тому, що сами бачили гіркі наслідки з того для свого життя: той самий грецький купець з Хіоса купував запорозьку рибу. Грецьке повстання з 1821 року стало на перешкоді січового життя не тільки одною воєнною стороною — вимагали експедицій з турецьким військом, — але воно тяжко відбивалося на економічній стані його, воно перешкоджало рибальству і купівлі бочок, соли і мережей та продажу риби.

Еміграція зза Дунаю 1821—1828 р.р. захоплює на 90% емігрантів-Запорозжців з дельти Дунаю (сіл Дунавці, Карагурман, самої Січі) і серед емігрантів мало бачимо мешканців землеробів з Добруджі: в непе-

¹⁾ Ліпранді, 1827 р. (справа № 49). ²⁾ Опис 1837 року. ³⁾ Після війни 1828—29 р.р. російський уряд клопотався поліпшити звичайний запорозький спосіб солення і 1832 р. викликав Голяндця Вея для заведення голяндського способу (Арх. новор. ген.-губ. 1832 р., спр. № 15). ⁴⁾ Арх. новор. ген.-губ., Басараб. обл. 1822 р., спр. № 7. ⁵⁾ Ф. Кондратович, Задунайская Сечь. ⁶⁾ Арх. новор. ген.-губ. 1824 р., спр. № 63. ⁷⁾ Там само, спр. № 138.

ному стані почували себе насамперед Запорожці-рибалки, а не землероби. Погіршення стану рибальства та торгівлі рибою 1821—1828 р.р. знизило промислові здобутки Запорожців і тоді вони сприятливо сприймають агітацію про перехід до Росії.

Після риби другою статтею запорозького господарства на Свято-Юрським острові було вівчарство. Опис 1837 р. захопив його і свідчить, що на 2000 населення рахувалось більш як 20.000 овець¹⁾. За часи існування Коша воно було ще більше, але не має певних статистичних даних, окрім того, що 1830 р., коли Кош ішов з Дунаю на Азовське море, Запорожці взяли з собою 500 овець, 2.000 рогатої худоби. Хліборобство і виноградні садки згадує сам Гладкий 1828 р.²⁾, теж примічає Бавіоник 1827 р. в Карагурмані³⁾.

Треба додати до опису островів дельти Дуная деякі відомості про дрібне торговельне судоплавство в дельті. Сулін був невеличкий порт, але іноді тут скупчувалось до 200 парусних човнів, чекаючи на вітер. До 3.000 човнів на рік проходило Сулинським гирлом з моря вверх Дунаєм⁴⁾. Турки поставили коло Суліна батарею, тримали тут 60 салдатів-гарматників і більш нічого турецького не примітив тут Бавіоник, коли бачив Сулін наприкінці 1827 року⁵⁾. Запорожці були справжніми господарями дельти Дунаю.

З дипломатичного листування з російською краєвою владою Тульчинського Юнус-паші за 1818—1828 р.р. острови Четал і Леті багато оселені були рибалками-Запорожцями, не вважаючи на заборону за конвенцією 1818 року⁶⁾. Запорозьке населення на Леті давнього походження. Звістки про заселення Вилковського острова в російських документах є аж з 1777 року⁷⁾. На цей рік падає звістка про депутацію 4-х запорозьких старшин до султана⁸⁾: Ірклієвського куреня Максима Підручного і Федора Височина, Полтавського—Ігната Чорного, Леушкиського—Макара Товстія⁹⁾. Після того слідує спроба, на думку автора, заснувати Січ в Карагурмані і переселення згодом на Дунай між Браїловим і Галацом. Певним в цих звістках є лише шлях запорозької кольонізації після руїни Дніпровської Січі: оселялись спочатку Леті, потім Свято-Юрський острів і згодом кольонізація посувалася вверх Дунаєм в розшуках риби. Леті і до 1828 р. мало рештки цього кольонізаційного шляху в вигляді розпорошених по озерах, лиманах та гирлах осель.

Першу мапу дельти Дуная зроблено за часи російської експедиції туди де-Рібаса 1790 р. за участю Чорноморських козаків. Цею мапою користувався 1832 р. новоросійський генерал-губернатор Воронцов, коли виникло питання про опис островів і утворення карантинної лінії вздовж Сулинського гирла¹⁰⁾. Ця ж мапа була головним матеріалом для мапи Адриянопольського трактату 1829 року. Себто Турки не знали дунайських гирл і не мали певних мап до приїзду туди німецьких інструкторів з Мольтке¹¹⁾. Запорожці були і за лоцманів в дельті.

1) Арх. новор. ген.-губ., Басарабськ. обл. 1839 р., спр. № 26.

2) Там само, 1828 р., спр. № 7.

3) 1827 р., секретна частина, спр. № 47.

4) Російський опис. 5) Справа № 47.

6) Арх. новорос. ген.-губ., Басараб. обл., 1816 р., спр. № 23.

7) П. А. Иванов, К истории Запорожских козаков после уничтожения Сечи, „Записки Одесского Общества Истории и Древностей“, т. XXV, Од., 1904., с. 29.

8) Там само, с. 31.

9) Ігнат Чорний, курінний Полтавського куреня 1769—1775 р., 1773—1774 р. старшинував над постами Запорожців на р. Богу; Підручний і Товстий—теж курінні, а не полковники (як їх назвав П. А. Иванов), (арх. Коша Запорозької Січі 1773 р., справа № 295). Височин не згадується, а в списках старшини 1769—1775 р. є полковий писар Висоцький (арх. Коша, справа № 215).

10) Арх. новор. ген.-губ., секретна частина 1833 р., справа № 4.

11) Moltke, Werk über den russische-türkischen Feldzug 1828—1829, Berlin, 1877.

Розселення Запорозжців по Добруджі не має повних статистичних даних. Ліпранді зазначає (1826 року):

1. Озаклія (проти Галаца)	60 хат
2. Сарикасун (на шляху од Січі на Бабадаг)	70 "
3. Чукурова (Бабадагський ліс)	20 "
4. Іглиця (вгору Дуная од Мачина)	50 "
Бавіоник (1827 р.) додає:	
5. Бештевте (Бештепе)	50 "
6. Прислава	більш 100 "

До статистики Ліпранді і Бавіоника потрапили оселі, що були поблизу Січі; Добруджі та осель вздовж Дунаю між Сілістрією і Гирсовом вони не бачили. Турки вважали, що вони можуть зібрати по весні 1828 р. з Добруджі та Молдавії 3.500 Запорозжців¹⁾. Зі справи про запорозьку сім'ю Максима Глибокого довідуємось, що Максим Глибокий по весні 1828 р. мав млина на річці Ташаул за 50 верстов від Січі²⁾. В селі Даучі проживає Запорожець Захар Прокопенко з сім'єю³⁾. Обидві родини приєдналися до Коша 1829 року. В липні 1829 року по селах Бабадагської округи шукали 6 родин—Запорозжців та 2-х бурлак, що утікли колись з російської Кілії⁴⁾. Сава Кучеренко, емігрант 1824 р., доводив про місце свого народження в родині запорозькій в містечку Бабадаг 1794 р., себто кольонізація Добруджі була досить старого походження. Вовк знайшов сліди старої запорозької кольонізації в селах Пірлиця, Муругиль, Стара Тульча, Чифлик, Телиця, Махмудтепе⁵⁾. В Чифлику було 2 монастирі — чоловічий і жіночий. Заснування монастирів Опанасом Лісовенком Вовк лічить вже після 1828 р., але з документів довідуємось про вихід з Кошем 1830 року зза Дунаю 16 ченців та 10 черниць, з яких 6 ченців і 5 черниць незабаром повернулися за Дунай і вся історія Лісовенка за документами пересовується на добу 1828—1880 р.р.

Монастирі нам цікаво примітити тому, що в них велась агітація з боку агентів грецького духівництва Афонської гори та Кишенювського єпископа Димитрія Сулими проти участі Запорозжців у експедиціях турецької армії на Греків. Походження Опанаса Лісовенка з Вилкова та його перебування на Афоні нагадували звязки тої агітації із осередків, що містились поза Запорозжжям. Імена архимандритів — Грека Філарета і якогось Памфила, прислужника Сулими, згадуються в документах напередодні кінця Січі. Таким чином монастирі в той час сприяли розкладу Запорозжжя.

Ще слід зауважити запорозьку кольонізацію між Сілістрією та Гирсовом. Уповноваження Підлісецького од Міхельсона збирати запорозьких козаків з Молдавії та Волощини 1807 р. нагадує цю кольонізацію⁶⁾. Стан її коло 1828 р. на жаль не освітлюється в документах. За часи заколотів 1805 року і зруйнування яничарами та некрасовцями Сеймен, а згодом перебування Коша з 1805 до 1828 року на Дунавці⁷⁾ зробили з запорозьких осель в околицях Сілістрії та Гирсова глухий куток запорозької країни. Цей куток грав в останній період життя за Дунаєм дуже незначну роллю.

В Галаці Запорозжці близько ув'язували торговельні зносини з Греками-купцями та крамарями. З початку грецького повстання, зрозуміла річ, ці стосунки відбивалися теж деякими впливами. Біограф Гладкого, його син, згадує службу свого батька в Грека-купця в Галаці і до при-

¹⁾ М. Чайковський, Записки. ²⁾ Арх. новор. ген.-губ., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7. ³⁾ Там само. ⁴⁾ Там само. ⁵⁾ Лупулеску (Волков), Русские колонии в Добрудже, „Киев. Стар.“ 1889 р., январь — март, сс. 125, 147, 689, 692. ⁶⁾ Арх. новор. і басар. ген.-губ. 1828 р., спр. № 9. ⁷⁾ „Легенди і документи про Задунайську Січ“, „Науковий Збірник“ Історич. Секції У.А.Н. за рік 1928.

ходу на Січ¹⁾. Це було коло 1821 року. Коломієць називає Гладкого тим прізвиськом, з яким він прийшов на Січ: Бондар, і зауважує його зв'язки з Греками-купцями²⁾, що звичайно скуповували в Запорозжців рибу. В документах грецького повстання знаходимо цікаву звістку, яка збігається з тими джерелами³⁾. Грек, купець з Рені, Панделі Ставропуло пише до комітету допомоги полоненим Грекам з Хіоса, Касандри і Сідонії про події в Галаці. 1821 р. на початку грецького вибуху в Молдавії, Турки в Галаці навели наплавний міст через річку Серет. Той міст мав стратегічне значіння, але Турки зле його доглядали. Ставропуло склав угоду з 12 Запорозжцями в Рені, щоб вони знищили міст, а понтони, з яких він був збудований, захопили б собі. Серед цих Запорозжців два були з прізвиськом Бондар. Ставропуло давав 3.000 левів, якщо Запорозжці спалять міст і нападуть на турецьку варту тут. Ставропуло показав якесь ніби російського уряду оголошення грецькою мовою про боротьбу з мусульманами і грамоти грецького митрополита в Яссах та кишенівського російського єпископа (Димитрія Сулими). Він нагадував Запорозжцям, що 700 чоловік озброєних Греків повстанців ніби ввійшли вже в Галац. Запорозжці турецьку варту розпорошили, міст спалили, а 3.000 левів од Ставропуло не одержали і ніяких повстанців у Галаці не бачили. Тоді вони звернулись до грецького комітету по гроші. Комітет заховався за російську владу в Рені і, натурально, Запорозжці віддали навіть і човни з мосту.

Галац вважали зручнішим місцем їх збору. В свідченнях емігранти 1824 р. згадують двічі своє народження в цих околицях: Петро Савченко навіть з 1765 року, а Іван Дончук з 1784 р.⁴⁾ 2 квітня 1828 року російський агент пише генерал-губернаторові Воронцову, що кошовий (Гладкий) одержав султанів фірман «о наборе в Молдавии и Валахии»⁵⁾, себто ці запорозькі оселі входили і 1828 р. до складу Коша.

Між козаками, що вийшли з Гладким 1828 р., не зустрічаємо Запорозжців з Сілістрійської околиці, але бачимо, що деякі Запорозжці виходили з турецького боку і приєдналися до своїх за часи облоги Сілістрії 1829 р. Взагалі Гладкий не встиг зробити набору в Добруджі і Сілістрії, а може і не хотів, сподіваючись стріннути з боку землеробів якусь опозицію до переходу на бік Росії.

Запорозжці для турецької армії постачали військову силу двох категорій: кінноту і морські команди на чайках. Кіннота формувалася переважно в Добруджі, а морські команди з дельти Дуная. Напередодні кінця Січі, на початку 1828 р., вони надіслали кінний полк 603 чол. і морську команду 250 чол. Про хліборобство і виноград згадував кошовий Осип Гладкий в допису ген. Інзову в липні 1828 р.⁶⁾

Запорозжці в Добруджі, як і на островах, податків Порті не платили⁷⁾. Судові справи по селах рішала рада (сходка), незадоволені апелювали кошовому⁸⁾. Лупулеску (Вовк) з своїх етнографічних дослідів теж примічає, що «раїя» (Запорозжці-землероби) підлягала Кошу і Кош був посередником в зносинах з турецьким урядом. Далі він називає судові інстанції—курінь, кошовий, рада⁹⁾.

За свідчень емігрантів видно, що всі землероби і риболови Запорозжці платили «дежму» (десятину прибутку) на курінь. Як поділялася ця сума, нема певних відомостей. Ліпранді зазначає, що Порта (1826 р.) дає на курінь по 300 левів (170 карбованців) і по 2.000 ок (6.000 фунтів) борошна. Перед тим, каже він, Порта давала по 200 левів і 1.400 ок щорічно, але сього (1826) року кошовий їздив до Костянтинополя і дістав

1) „Рус. Стар.“, 1881 р., февраль. 2) Ф. Кондратович, Задунайская Сеч. 3) Арх. новор. і басар. ген.-губ., Басар. обл. 1822 р., № 7, „О подписке на выкуп пленных Хиоса“. 4) Арх. новор. ген.-губ. 1824 р., спр. № 138. 5) Арх. новор. ген.-губ., по секрет. част., 1827 р., спр. № 49. 6) Арх. новор. ген.-губ. Басар. обл. 1828 р., спр. № 7. 7) Ліпранді. 8) Там само. 9) „Киев. Стар.“ 1889 р., кн. 3.

фірман на збільшення. Дежма за часи грецького повстання значно зменшилася за відсутністю Запорожців, що були на війні і зменшення з тої причини прибутку з промисловости.

В управлінні Кошем беруть участь всі Запорожці, як ті що живуть в Січі, так і землероби. Ліпранді примічає: коли в Коші одержано фірму султана на війну, для обрання збираються 13 сіл. Лупулеску (Вовк) зазначав судові інстанції—курінь, кош, рада. Емігранти свідчать про дежму на курінь. Таким чином курінь складався як із січовиків, так і із землеробів і рибалок. Курінь охоплював і тих, що живуть в Січі, і тих, що на дельті по островах, і тих, що розкидані по Добруджі. Тому ми і економічними центрами керування господарством повинні вважати курінь і Кош. Про господарство куреня можна дещо сказати. Дежма, видатки Порти і куринні артілі складали прибуток куреня. Яку долю курінь виділяв на Кош, в документах не зустрічаємо. Ліпранді зазначає прибуток Коша з оренди за корчму в Дунавцях: щороку оренда давала 40 тисяч левів (22 тисяч карбованців). Коломієць згадує угоди кошового Гладкого з Греками-купцями на продаж риби. Якийсь прибуток Кошу тут був. Документи архіву не подають звісток щодо підсумків. Витрати Коша так саме не відомі. Господарчою організацією взагалі був курінь. На військові витрати не дає натяку жодний документ. Ліпранді зазначає: Запорожці мало не всі озброєні, але на війну одержують зброю від Порти, а після походу цю зброю Порта відбирає. Річ іде про рушниці і гармати. Форма управління за звичаєм в останні роки Задунайської Січі лишалась та сама, що й була. Кошовий керував у згоді з старшинською радою (сходкою куринних і військової старшини). З військової старшини Ліпранді 1826 р. перелічує осавула й писаря; тут же зазначає драгомана¹⁾. Уряд судді давно вже зник з організації Січі. Емігранти теж згадують тільки суд значкових товаришів. Скальковський підкреслює таємну сходку «лучших старшин и куринных атаманов» напередодні переходу Січі 1828 р.²⁾

Біограф Гладкого, його син, нагадує агітацію Гладкого за перехід між отаманів³⁾. Значіння драгомана нічим не виявляється окрім візи на паспорт. Ні Скальковський, ні біограф син, ні сам Гладкий в документах архіву ніде не згадують, що сталося з драгоманом в момент переходу Січі 9 травня 1828 р.? На це запитання відповідає архівний документ вже 1830-х років. Драгоманом останні роки був тульчинський Аян Гусейн-Ефенді. Він тільки видавав візи на тескере (паспорт) Запорожцям і мав з цього деякий прибуток. Жив у Тульчі і в справі Коша не втручався. Після війни він продовжував видавати сам тескере на Свято-Юрський острів промисловцям, колишнім Запорожцям, аж до 1837 року⁴⁾. Кошовий розмовляє тільки українською мовою,—додає Ліпранді. Представник турецького уряду обмежився своїми корисними для свого гаманця консульськими обов'язками і окрім перекладу фірманів здається не знав ніяких інших. Протягом півроку фірми щодо підготовки до війни в Кош надсилались, за відомостями Ліпранді, п'ять разів: коло 3/IX 1827 р., 30/XI—27 р., 24/XI—27 р., 20/XII—28 р. і 2/IV—1828 р.⁵⁾. Між Кошем і Портою очевидячки канцелярські зносини були нечасті. Надзвичайного контролю з боку Порти ніякого не чувається за цими документами.

Останній день Задунайської Січі.

Одної весняної днини, 9 травня 1828 року, Січ скінчила своє життя. Останній день Задунайської Січі має всі ознаки *coup d'état*: напере-

¹⁾ „Некоторые сведения“. ²⁾ История Новой Сечи, т. III (вид. 1836 р.), с. 233.

³⁾ „Рус. Стар.“, 1881 г., февраль. ⁴⁾ Арх. новор. ген.-губ., Басараб. обл. 1839 р., спр. № 26. ⁵⁾ Арх. новорос. ген.-губ., секр. част., 1827 р., спр. № 49.

додні ніхто ще не знав і не передбачав події, окрім самого кошового Осипа Гладкого; з Кошем спочатку вийшли в море люди тільки з села Дунавці (Райя), а після навіть Запорожці з Карагурмана (20 верстов од Коша) приєднались до переходу¹⁾. Турецького драгомана на той день не було в Січі. Той факт, що виходили з Кошем жінки та діти з Дунавців, свідчить нам про момент зламу: з Січі виходили не в військовий похід; Гладкий вже не обдурював козаків ніби походом в Адріанопіль для відвозу майна, як думав Ф. К. Вовк²⁾, а слідом за ним і О. Я. Ефименкова³⁾; із Січі виходили з певною рішучою думкою йти на російський берег Дунаю.

День 9 травня 1828 року вибрано було не випадково: день ім'янин імператора Миколи I і близький до дня переправи російської армії через Дунай коло Сатунова. Місце переправи біля Сатунова не Гладкий вибрав або вишукав, як помилково пише його син-біограф, місце переправи у Сатунова призначено було багато часу раніш од 9 травня, і Ліпранді писав проєкта, як тут збудувати моста⁴⁾. Останні зносини Гладкого з Ліпранді припадають на 2 квітня 1828 р., за місяць до того⁵⁾. Припускаємо, що в таємних зносинах Гладкий порадив про місце поблизу Троянова вала, але на цей висновок ми не маємо певних документів.

Про прибуття Гладкого з Кошем розповідається в дописах з карантину ось як: Запорожці прибули до Вилкова з моря 11 травня⁶⁾. До Кілії досягли біля 4-ої години 11 травня 68 човнів. Губернатор Катарджі пише: Кошовий Гладкий прибув з 11 Запорожцями і тоді комендант Кілійського гирла Коробка надіслав його до Ізмаїла, а 10 чоловік лишив у Базарджикі для повідомлення тих Запорожців, що йшли слідом, про відсутність якої-будь загрози (з боку російської влади). Слідом прийшли 61 човен, на них до 700 душ з жінками та дітьми.

Допис кілійської градської поліції до губернатора описує несподіване явище для кілійських міщан, які коло 4-ої години 11 травня побачили цілу запорозьку флоту, яка пливла вверх Дунаєм, і трималася північного берегу. Бунчуки, прапори і озброєні люди справляли надзвичайне вражіння. Несподіване явище очевидячки обмірковували міщани, а з них немало, як розпитати, самі залюбки вважали себе походженням з Запорожців. У Вилкові, Кілії, Ізмаїлі з самого початку російської влади в краї (з 1812 року) частина міщан навіть офіційно мала назву «Малороссийское мещанское общество». В документах не раз і не два зустрічаємо людей «запорожского звання».

Звістка про перехід Коша розлетілася по Буджацькому степу. Запорожці човнами досягли Ізмаїла. Ізмаїльський карантин пише, що в ніч на 13 травня коло 12 годин прибув Кілійським гирлом в невеличкому човні з 10 Запорожцями, маючи 2 бунчуки і 3 прапори турецької Запорозької Січі, кошовий отаман Осип Гладкий. Він заявив, що слідом за ним ідуть із Запорозької Січі до 1000 душ.

Головнокомандувач 2 армії князь Вітгенштейн повідомляв 14 травня новоросійського генерал-губернатора Воронцова:

Я получил сегодня донесение от командированного в город Измаил г.-м. Тучкова I, что кошевой Запорожской Сечи с атаманами, писарями, есаулами, церковью, регалиями и 1000 козаками перешел из-за Дунаю на нашу сторону, изъявив покорность рос. имп. престолу. Обстоятельство сие долженствует иметь весьма благоприятные последствия и, в сем уважении, я предписал г.-м. Тучкову озаботиться доставлением упомянутым переселенцам всех возможных выгод и снестись с ближайшим карантинным начальством, чтобы выдержаніе термина, определенного для выходцев из-за

1) Арх. новор. ген.-губ., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7.

2) Ф. Кондратович, Задунайская Сечь.

3) О. Ефименко, Історія Українського Народу, т. II, с. 120.

4) Арх. новорос. ген.-губ., секр. част. 1828 р., № 27.

5) Там само, 1828 р., № 49.

6) Арх. новорос. ген.-губ., Басараб. обл. 1828 р., спр. № 7.

Дуная, було розположено удобнейшим для них образом. Прошу Вас предписать г.-м. Тучкову содействовать в старании его приемом сих первых переселенцев, ободрить и других последовать их примеру¹⁾.

Ясно видно, як російська вища воєнна влада задоволена була з переходу кошового з старшиною і регаліями (бунчуки, прапори, печатки, фірман затвердження кошового султаном). Юридично Січ перейшла на бік Росії, а таке мале число Запорожців не порушило ще стару легенду про їх велику кількість за Дунаєм. Розклад Задунайського Запорожжя в той час ще не вповні зрозумілий був для Вітгенштейна.

Переправу через Дунай коло Сатунова російська армія мусила виконувати 27 травня. 25 травня 40 запорозьких човнів з 218 Запорожцями коло 7 години ввечері кинули карантин і вийшли до Сатуновської переправи. Вони передбачали взяти з собою 450 єгерів з корпусу Рудзевича. Операція починалась на чолі з Запорожцями.

Запорожців з кошовим виїздило 233 чоловіка, рахуючи і тих 15 Запорожців, що 26 травня прибули з Карагурмана, а 578 лишилось в карантині в Ізмаїлі аж до 8 червня.

А. О. Скальковський пише про авдієнцію кошового і запорозької депутації в імператора 20 травня²⁾. Документи цього не згадують, а П. Тучков, як самовидець розповідає про прийом депутації безпосереднє після бою на Дунаї коло Сатунова на турецькому березі 27 травня³⁾. Може О. М. Гладкий мав окрему авдієнцію, яка може припадати дійсно на 20 травня.

Ф. Кондратович (Вовк)⁴⁾ і П. Короленко⁵⁾ наводять відомості з етнографічних дослідів про люту помсту турецької влади над тими, що лишились в дельті Дунаю, Запорожцями. З документів бачимо трохи іншу картину. Січ спалили безумовно Турки, бо Запорожці з обережності 9 травня не зробили б пожежу сами. Село Великі Дунавці (Райя) лишилось ціле зі всіма хатами, хлібом на полі, виноградниками до повороту Коша з лівого берегу Дунаю⁶⁾. 26 травня до Ізмаїлу прибуло ще 13 човнів з Запорожцями—33 душі з майном, жінками, дітьми, з них 15 озброєних⁷⁾. Карагурман очевидно теж не постраждав, а 27 травня Турки втратили берег Дунаю проти Сатунова, а незабаром і Тульчу. Їм вже не було часу шукати та руйнувати запорозькі оселі в дельті Дунаю.

Документи згадують двічі про долю кінного полку Запорожців, який був у складі турецької армії в Сілістрії. Гладкий 1830 року, себто два роки після 9 травня 1828 р., пише головнокомандувачу Дібічу. В Сілістрії запорозький полк мав 603 чоловіка. Після зради Коша турецький уряд надіслав полк до Костянтинополя. Спочатку Запорожців сторожила турецька варта. 1829 року терпіли од браку їжі, і тоді багато поумирало, а 65 чоловік за 1829—1830 р.р. встигли утікати і приєднатися до Коша. 1830 року в Костянтинополі лишилось ще 263 чоловіка, отож 280 чоловіка або вмерли од голоду, або не досягли Коша, загинули, або розпоршились. Гладкий прохав вимагати дипломатичним шляхом од Порти повернути останніх Запорожців і російський посол дійсно вимагав⁸⁾.

Останній день Задунайської Січі за документами не має драматичного характеру. Тихо посідали Запорожці в човни, Свято-Юрським гирлом вийшли в море, не здивавши жодного Турка, бо їх тут не було зовсім. Ніч на 10 та й все 10 травня морем пройшли на північ вздовж східнього берега Леті до Вилкова і вийшли в Кілійське гирло.

Турки спалили в Січі порожні курені; до того ж і ці звістки тільки легенда. Одно відомо, що в середині літа 1828 р., як Кош хотів податися

¹⁾ Справа № 7. ²⁾ История Новой Сечи, т. III (1886 р.), с. 234. ³⁾ Воспоминания П. А. Тучкова, „Рус. Стар.“, 1881 р., кн. XI. ⁴⁾ Задунайская Сечь, „Киев. Стар.“, 1883 р. ⁵⁾ Азовцы, „Киев. Стар.“, 1891 р. ⁶⁾ Арх. новор. ген.-губ., Басараб. обл., 1828 р., № 7. ⁷⁾ Там само. ⁸⁾ Там само.

з Кислиць на старі оселі, будівлі в Січі вже не було і довелось повернутися в Великі Дунавці.

3-го червня 1828 р. Запорожців названо Дунайським козачим полком і дано прапора з почесним написом про послугу 27 травня. З того часу дійсно вони так саме іменуються в офіційному листуванні, але фактично той прапор вони одержали тільки 1831 року і ось з якої пригоди, як описував сам Гладкий в рапорті до заступника Воронцова ген. Красовського 3 березня 1831 р.¹⁾

3 червня начальник Головного Штабу Дібіч повідомив генерала Інзова про цей наказ. Інзов тиждень папірця тримав у себе. Гладкий в той час їздив до Браїлова, а старшинував і наказним отаманом був за нього старий колишній кошовий Михайло Губа. Він був людина малописьменна, а призначений в розпорядження Гладкого С. З. Писаренко їздив з Гладким. Губа одержав од Інзова такого листа з датою 10 червня за № 715.

Начальник Главного Штаба гр. Дибич уведомил меня от 3 июня № 271, что г. и. соизволил повелеть дабы перешедших Запорожцев назвать Дунайским козачьим полком, и пожаловать им знамя с надписью—за храбрость и усердие оказанные при переправе через Дунай 1828 года.

Губа, як висловився Гладкий в листі до Красовського, — людина неписьменна, не зрозумів російських порядків і важного значіння офіційного папірця, він не тільки не оголосив наказа козакам, але й сам не прочитав, заховав в кешеню штанів та й... вийняв через три роки, коли в Каїрах на Дніпрі в березні 1831 р. передав Гладкому.

Гладкий про цей прапор більш і не чув три роки, а Дібіч ніколи не запитував далі. Ця анекдота розв'язалась тим, що Красовський описав її в листі до військового міністра графа Чернишова од 16 березня 1831 року²⁾.

Сам Гладкий фактично одержав раніш офіційне визнання його заслуги 27 травня 1828 року. В грамоті на орден св. Георгія³⁾ 1 січня 1830 р. згадується і перехід Запорожців із Туреччини і бойова служба 27 травня та перехід Дунаю.

Безпосереднє за переправою 27 травня розв'язано справу про поновлення Усть-Дунайського Буджацького війська. Зрозуміла річ, як Буджацькі Запорожці радо дивились на прибуття Задунайців. Вони мріяли з'єднатися з ними тут на Буджацькому степу. День кінця Задунайської Січі вони вважали за день єднання. Яка причина стала на перешкоді цього жаданого єднання на Дунаї після 9 травня? 6 липня 1828 р. генерал-губернатор Воронцов дав наказа басарабській казенній палаті оголосити колишнім Запорожцям в Буджаку про дозвіл на прохання їх депутатів формувати два полки дунайських козачих. В чорновому наказі викреслено такий пункт:

Его в-во повелеть также соизволил объявить означенным козакам, что, по окончании войны, они могут поселиться на Дунае вместе с Запорожскими козаками в составе двух полков или, буде того пожелают, получат дозволение возвратиться попрежнему в Черноморне.⁴⁾

Депутати козацькі і далі посилались на цей пункт, з чого бачимо, що Воронцов оголошував цей пункт депутатам.

Ф. К. Вовк⁵⁾, а за ним О. Я. Ефименко⁶⁾, з етнографічних дослідів першого, вважають, що на перешкоді єднання Запорожців стояв сам Осип Гладкий, який мріяв про самостійне військо, де б він був за ота-

¹⁾ Арх. новор. ген.-губ. 1831 р., спр. № 7. ²⁾ Там само.

³⁾ Проф. Дмитро Яворницький, Кошовий отаман О. М. Гладкий, „Ювілейний Збірник У.А.Н. на пошану акад. М. С. Грушевського“, т. I, с. 303.

⁴⁾ Арх. новор. ген.-губ., воен. част. (Одес. краєв. істор. арх.) 1828 р., справа № 9.

⁵⁾ Ф. Кондратович, Задун. Сечь.

⁶⁾ О. Ефименко, Історія Українського Народу, т. II, Харків, 1922 р., с. 120.

мана. Тому він не хотів єднатися з Чорноморцями і навіть Буджацькими Запорожцями. Наведений документ ніби підтверджує такий висновок.

Так або інакше, не так сталося як жадалося і день 9 травня не став днем початку єднання колишніх Запорожців. Гладкий «пожалований» був Миколою I в рані полковника і тому побоювався, що коли з'єднаються три полки (Задунайці та два Буджацьких) то може статися, що над ними за отамана призначать кого-небудь з вищих рангів. Дуже близько до правди стоять тут етнографічні дослідження Вовка, а за ним і Ефіменкової. Останній день Задунайської Січі має риси *coup d'état* на користь більш самого кошового Осипа Гладкого, а не Запорожців, які йшли за ним.

*Перехід Задунайської Січі з Туреччини до Росії. Кош на Дунаю
1828—1830 рр.*

Коли шукати, хто допомагав таємним зносинам Задунайського Коша з головною командою російської армії на Дунаї по весні 1828 р., то ось що кажуть документи. Про зносини басарабських Запорожців з задунайськими свідчить листування Воронцова. Савелій Чернявський одержав навіть медаль. Чернявський скаржився Воронцову на депутата Чорнобая, що Чорнобаєві дякують за зносини з Кошем, а не Чернявському. Задунайські Запорожці приїздили до Ізмаїла звичайно трохи не щодня і продавали рибу. В Ізмаїлі за градоначальника був Сергій Тучков, що 1828 року складав проєкта формування запорозької міліції, коли російське військо перейде Дунай. Коли Гладкий почав розмову з російською владою про справу угоди та переходу, ми з документів не бачимо. Сам Гладкий каже, що з Кошем він не привіз ніяких документів, навіть списку Запорожців не було. Теж і з російського боку не залишилось нічого, окрім натяків, про що ми вже згадували та що видно між іншим з запису подорожі ад'ютанта штабу 2-ої армії Муханова в Січ¹⁾.

З 27 травня, окрім призначення Осипа Гладкого полковником російської армії, нічого документального не залишилось. Запорожці продовжують своє звичаєве право користуватися назвою Запорозького війська, Гладкий—кошовим отаманом. Запорожці складають один полк на 5 сотень, але ж штат полка оголошено на півроку пізніше (5 грудня). Гладкий посилається почасти на дозвіл Миколи I, що даний був 27 травня, приймати до війська колишніх Запорожців та право Запорозького війська. Запорожці на той час дуже були потрібні для російської армії, щоб її переправити через Дунай. Козаки добре знали річку, що затримала російську армію. Перевіз за Дунай 27 травня і зроблено було при допомозі Запорожців. Вони попереду всіх російських військ перейшли через Дунай і зайняли лівий берег. Коли вся російська армія в червні переправилась через Дунай, старі оселі Запорожців знову з'єднались з Кошем. Тільки місце самої Січі Турки спалили коло 9 травня.

В червні виникає питання про утворення Дунайського козачого війська зі всіх Запорожців на Дунаю, але ж цю справу петербурзька влада вирішила по своєму. Микола I затвердив наказа утворити з колиш. усть-дунайських буджацьких козаків Дунайське козаке військо з 2-х полків. Тоді напевне ще панував проєкт Дунайського війська зі всіх Запорожців. Воронцов 6 липня пише наказа басарабській казенній палаті повернути колоністів Запорожців знову в козаки, і в його наказі викреслено було цікавий абзац:

Его в-во повелеть также соизволил объявить означенным казакам, что по окончании войны они могут поселиться на Дунае вместе с Запорожскими казаками в со-

¹⁾ Н. Епанчин, Очерк войны 1829 г., т. I.

ставе двух полков или, буде того пожелают, получить дозволение возвратиться по-прежнему в Черноморие.¹⁾

Причина та, що влада через військові обставини хотіла використати Запорозжців на Дунаю, але не хотіла збільшувати їх значіння тут, на Дунаю. В липні проєкта остаточно залишено. 11 липня Головний Штаб в листуванні до Воронцова передає заборону Миколи I, що перебував ще при армії, єднати Запорозжців: «запорожские же козаки, ныне из-за Дуная в пределы наши перешедшие не должны входить в состав войска бывших буджацких козаков формируемого»²⁾.

29 червня в лагері під Базарджиком Осип Гладкий одержав дозвіл поїхати на Кубань і розглянути землю коло Анапи для поселення Запорозжців. Тоді виникло питання про утворення Закубанського козачого війська. За підписом начальника штабу Дібіча в документі Гладкого названо було кошовим запорозьких козаков і що він їде для огляду місця коло Анапи або на острові Кара-Кубань для поселення війська і тоді воно прийме назву Закубанського. Осип Гладкий з його військом в армії, як зазначено в цім документі, служив «усердно и деятельно»³⁾.

Гладкий призначив замість себе наказним відомого буджацького козака Осипа Губу. Кош у літку 1828 р. перебував у с. Кислиці на лівім березі Дунаю, а потім Кош перейшов у Райю, а в Кислицях поки що до осені залишився уряд полка.

Осип Гладкий їде через Одесу. В Одесі він приєднує декілька Запорозжців, що вийшли з Січі за 1823, 1825 та 1826 рік (всього за два приїзди до Одеси в липні та в жовтні 1828 р. Гладкий видав 66 посвідчень таким Запорозжцям). За Кубанню тоді була чума. Кавказький головний начальник Паскевич не згоджувався на поселення Запорозжців на південь од Кубані, по цій річці йшла лінія карантину. Гладкий з Кубані їде до Керчі, де Запорозжці, що емігрували з Січі 1821 року, заявили своє бажання приєднатися до Коша. Гладкий побачив тут 125 колишніх товаришів з Січі. Вони обрали 3-х депутатів—Сербина, Косовського та Бойченка клопотатись за приєднання, а сім'ї хотіли залишити в Керчі. Гладкий оглянув їх землі та хутора коло Керчі, і прохав Воронцова допомогти одержати землю для війська коло Керчі, а козаків приєднати до Коша.

Коли Гладкий перебував на Кубані, в Басарабії, Губа сварився з урядом та поміщиками. Басарабська казенна палата 13 серпня скаржитья Воронцову: Ізмаїльського повіту хаджикурдське волосне правління 22 липня надіслало з вартою кислицького селянина Грицька Вдовиченка до Ізмаїлу в земський суд. Вдовиченко не давав казенні податки за 1826—1828 р.р. «Задунайских козаков, прибывших под защиту Российской державы находящихся при селении Кислицах от кошевого наказным Губа и дьякон⁴⁾», приїдя с несколькими козаками, отобрали насильным образом Вдовиченка и отправили на лодках за Дунай. Вдовиченко состоит по ревизской описи 1824 года под № 61 и год тому назад бежал, а ныне явился в Дунайских козаках». А далі палата скаржитья і на самого Гладкого, коли до нього звернулось правління після приїзду з Кубані і кошовий Гладкий вилаяв їх і заборонив зачіпати козаків, тому що йому дозволив Микола I приймати в козаки всіх. Далі за Вдовиченком утікли до Коша Фудулка та Данильченко, і Гладкий наказав правлінню не зачіпати жінки Фудулкиної в Кислицях. Запорозький дяк теж був сільським писарем в Гасанспаці та утік звідтіля 1825 р.

Між тим справа з буджацькими козаками теж вийшла не на добре: влада не хотіла їх єднати з Запорозжцями Коша, і Дунайське військо до-

1) Арх. новор. та бас. ген.-губ., війск. частина 1829 р., справа ч. 9.

2) Там само, аркуш 109. 3) Там само, 1828 р., справа ч. 7.

4) Безумовно то був дяк, людина письменна, а Губа неписьменний.

ручила 8 липня Челобитникову. Він був з тих поміщиків, що посіли в Степу після зруйнування Дніпровської Січі, і в 1828 р. був за херсонського маршалка. Челобитників був дуже старий і хворий, він сам спочатку odmовлявся від призначення, але ж потім після листування з Воронцовим, згодився. Після його призначення справа формування Дунайського війська з буджацьких козаків стала ще гірша. Челобитників побачив становище формування, сам просив залишити його помічником до Романа Согутчевського, і сам далі не втручався в справу збору козаків. Справа поліпшилась і два полки (кінний і піший) були все ж зформовані. Але Согутчевський робив як і Гладкий по козацькому звичаю, без згоди з урядовцями. Басарабський губернатор скаржиться на Согутчевського, що той турбує селян і порушує поміщицькі та казенні інтереси:

Ныне получил я донесение полицейских мест, что из бессарабских жителей поступают в казаки и такие, которые, не имея доказательств о служении их прежде в козацьем войске, состоят записанными по переписям и обязанными уплатою числящихся на них по сбору податей общественных недоимок, что некоторые, имея бумаги от известного Романа Согутчевского, именующегося есаулом Усть-Дунайского Буджацкого войска, продают свои имущества, размещают семейства по удобствам и совершенно убегают от гражданского ведомства. Люди сформированные не могут там поместиться на квартирах: они разместились по селениям Галилешты, Золокары и Сатуново и, не имея продовольствия, требуют оного от обывателей.¹⁾ Сии мнимые казаки не иное что суть, как сброд своевольных и злонравных людей²⁾.

З другого боку депутат Демко Чорнобай скаржився через Тучкова Воронцову на поміщиків та урядовців. Тучков 20 серпня писав до Воронцова: «Усть-Дунайского Буджацкого войска депутат Чорнобай излагает жалобы на бессарабских помещиков и земских чиновников, препятствующих ему в собрании козаков для двух полков»³⁾.

Навіть сам Воронцов підтримує скарги казенної палати на кошового Гладкого 19 жовтня в листі до головнокомандувача 2-ої армії Вітгенштейна, але Вітгенштейн, будши в 1807 р. при Міхельсоні за начальника штабу, по старовині не шкодив Запорожцям. Гладкий видавав посвідчення не тільки Запорожцям свого Кошу, а й Буджацьким⁴⁾.

З листа Чолобитникова до Воронцова од 8 липня ясно, що Чолобитникову пропонувано було стати на чолі всіх Запорожців: «Согласен принять начальство над формируемым из бывших Усть-Дунайского Буджацкого войска казачьими полками і над войском Запорожским»⁵⁾.

Але цей проєкт, що підтримував Воронцов, не було затверджено. Військовий міністр Чернишов та Дібіч підтримували Гладкого. В решті утворено було два окремих війська. 10 липня Воронцов пише листа Чолобитникову за наказом Миколи I тільки про Дунайське військо і теж Дібічу. Запорожці потрібні були для облоги Сілістрії. Восени Чолобитників заслаб і незабаром помер. На чолі Дунайського війська поставлено тимчасово чорноморського старшину Герка. В грудні 1828 р. Гладкий приїхав до Петербургу клопотатись про землю для війська та затвердження ладу його. Після того 5 грудня Головний Штаб повідомляє Вітгенштейна про вимоги Гладкого та про наказа Миколи I:

1) Гладкому дозволити зформувати полк по штату полка Чорноморського війська і доповняти Запорожцями, що раніш вийшли з Січі і оселилися в Ново-Покровській Басарабській області та в Керч-Еніколі (275 сімей новопокровських та 125 козаків у Керчі).

2) Видати одяг козакам, як вже видано запорозьким козакам (у літку 1828 р.).

3) Гладкому дозволити самому вибрати козаків на старшинські посади, і список затверджувати на перший випадок за уряд.

1) Інтендант армії не видавали козакам довольствія, а жителі не мали хліба, бо 1828 року сарана поїла. 2) Справа ч. 9, арк. 264—266. 3) Там само, арк. 394.

4) Справа 1828 р., ч. 9, арк. 264—266. 5) Справа 9, арк. 10.

4) При Гладкому залишити на деякий час урядовця попечителя колоністів (Інзова) Симона Писаренка.

5) Дати Гладкому гроші на проїзди.

6) Козаків «Запорожского звания» хворих лікувати в шпиталях.

7) Сім'ям Запорожців і тим, що будуть поверх штату полка, дозволити повернутися за Дунай на місця їх життя там і видати допомогу грошми.

8) Гладкий безпосередньо підлягає головнокомандувачеві Вітгенштейну.

В Петербурзі Гладкий захищає плян поселення на Кубані коло Анапи, але згоди на це не одержав. На початку 1829 року головнокомандувач Кавказу Паскевич не згоджувався з причини чуми. Гладкий з Петербургу їхав до Ізмаїла, але не знав, де буде поселення війська, а поки що Кош розташовано було на гирлах Дунаю¹⁾.

Коло 15 березня 1829 р. в Керчі зібрались 125 Запорожців, що емігрували за 1821—1825 р. з Задунайської Січі й осіли рибалками в Таврії та Чорноморії. Коли 1828 р. Гладкий їздив на Кубань та в Керч, вони прохали його прийняти до Коша. Тепер вони чекали наказу їхати на Дунай. Їм сказано було їхати в Райю і вони всі поїхали²⁾.

На Дунаю Гладкий улаштує справу більш господарчу—він вимагає від інтенданства одяг та провіянт. Кош мав свою худобу та коней і човни. 2 сотні були на Дунаю на перевозах коло Гирсова та Сатунова. При облозі Сілістрії Запорожці беруть участь. В Сілістрії втекли деякі Запорожці, що залишились по весні 1828 р. при турецькому війську. Деякі приїхали на човнах до російської флотії коло берегу Болгарії.

Гладкий більш покладає надію на землю коло Керчі і восени громада Коша вибрала 24 депутати, що на 4 човнах їдуть до Керчі розглянути ту землю.

Гладкий в Коші залишає старі звичаї. Він не змінює старшину. В Коші тільки два чоловіки нових, але теж козачого походження: урядовець Симон Писаренко та чорноморський зауряд-осавул Земцов. Осипа Губу з осені 1828 р. в документах не видно—старий виконував свою останню роллю наказним улітку 1828 р. Під Сілістрією Запорожцями керує Земцов, і Дібіч в наказі затверджує його осавулом за бойову службу Запорожців. Другий осавул Дяченко, син січового дяка, керує на перевозі на Дунаю. Гладкий не пориває з запорозькою партією. Він радиться з громадою. Він не почуває себе кошовим, обраним громадою.

Кош 1828—1830 р.р. не зламав ще свого звичайного життя. Улітку 1829 і 1830 р.р. Запорожці сіють хліб, як і раніш було. Худоба теж годується на паші, рибальство зменшилося. З Керчі за 700 верстов приїхали до Коша в Райю по весні 1829 р. Запорожці (125 ч.), колишні емігранти 1821—1825 р. Потім—з Ново-Покровської. З Сілістрії теж втекли з турецької армії декілька чоловік до Запорожців, що були при російській армії, і приєднались до Коша. В квітні два Запорожці, Іван Біліченко та Пилип Шевченко, вийшли на російські аванпости під Варною. З Варни вони приїхали до Одеси і 5 травня з Одеси вже до Кошу в Райю³⁾ втекли з турецької армії декілька.

В вересні 1829 року купка утікачів з Туреччини, що були в Костянтинополі, вийшла коло Мідії і Ніади до російської ескадри Грейга; вони 15 листопаду приїхали в Миколаїв на кораблі «Париж».

Коли Гладкий перебував у Петербурзі в грудні 1828 р., він рішуче обороняв право козаків, що були з кріпаків-утікачів, не повертатись до поміщиків. Серед Запорожців знаходились колишні кріпаки-утікачі і по-

1) Арх. новорос. та басараб. ген.-губ., 1828 р., справа ч. 7: „О водворении около Анапы Закубанского войска“.

2) Справа 7, арк. 91. 3) Там само, справа 7, арк. 120.

міщики скаржились на Гладкого й вимагали повернути кріпаків. 15 березня 1829 р. видано було, на прохання Гладкого, указа сенату не вимагати кріпаків з Коша до поміщиків¹⁾. Цей закон обороняв права Запорожців; хто був у Січі до 9 травня 1828 р. з кріпаків юридично, придбав право вільного стану²⁾. Влада на цей випадок стала на захист козацького права проти поміщиків тільки тому, що Запорожці давали велику користь через військові обставини: вони знали Дунай, пересунули авангард російської армії через Дунай, теж допомагали службою при дунайській флотилії, при облозі Сілістрії з боку Дунаю, всюди запорозькі човни йшли там, де не ходили флотські канонерки. Та ще в 1790 й 1807 р., як свідчить Ланжерон, російська армія не мала мап і знавців Дунаю³⁾. В 1828 р. мапи були, а знавцями Дунаю все ж таки тільки Запорожці були. Гладкий свій полк має повним до затвердженого штату, а поверх його козаки жили в Коші в Райї. Козаки прибували й самі. Три козаки Топор, Орленко та Сербин (депутат 1828 р.) 12 вересня 1829 р. поїхали з Керчі в Райю на свій власний кошт за 700 верстов, куди раніш були пересунуті 122 Запорожці з Керчі; теж приїздили з Херсонщини та Басарабії⁴⁾, і наприкінці 1829 р. Кош і полк лічили поверх штату 11 грудня 1828 р. Частина Запорожців лишилась ще в Туреччині.

Чайковський каже, що турецький уряд по весні 1828 р. вимагав мобілізації по всій Добруджі Запорожців в кількості до 3¹/₂ тис. чоловік⁵⁾. Коли це число правдиве, може бути що рівні частини перебували на російським та турецьким боці та й поза тим окремі купки розпорошились по плавнях Дунаю і не підлягали ні тим, ні сим.

До 1821 р. все козацьке населення Добруджі лічило з жінками та дітьми не менш 10 тис. Мабуть, без помилки скажемо—тисяч 15—20, тому ще мобілізація 1821 р. бере для походу на Валахію та Молдавію 2 тисячі, в 1824—1825 р. на Біле море більш як 1 тисяча, в 1828 р. турецький уряд вимагає 3¹/₂ тис. За 1821—1828 р.р. утекли до Росії тисяч 1¹/₂—2. Під впливом військових подій Задунайська Січ розтопилась, розтеклась по стежках з Дунаю на Кубань, Керч, Херсонщину, Басарабію. Невеличкі сили запорозької спадщини пішли з Дунаю в 1830 р. під назвою Коша Запорозького війська.

Кош на переході з Дунаю на Дніпро. Азовське військо. Кінець запорозької козащини.

З кінцем російсько-турецької війни чергове питання ставилось, відповідно до трактату з Туреччиною, звільнити від російських військ правий берег Дунаю не далі осені 1830 року. Обов'язково треба було перевести і Кош на лівий берег Дунаю, коли ще не вирішено було остаточно місця поселення Запорожців.

По весні 1830 р. Гладкий нагадував Воронцову про землі коло Керчі. Басарабія ані Гладкому, ані козакам не подобалась. Може бути вони бачили сильну поміщицьку опозицію козащині, може бути почували себе краще в Керчі коло Чорноморців. Вони тяглись надіями на схід до більшого осередку запорозької спадщини.

Воронцов писав 16 травня військовому міністрові про керчинські землі. В червні було одержано відповідь. Переселення в Анапу через

1) Указ 15 березня 1829 р. з приводу скарги поміщиці Сандерс: „От платежа податей ее (помещицу за трех записанных по ревизии крепостных) освободить, требование о возвращении сих людей в первобытное состояние (из козаков в крепостные) воспретить как ей, равно и всем лицам и местам, кои бы нашли, или впредь найти могли между возвратившимися в подданство России Запорожцами людей прежде от них бежавших, но таковых по известности, что они поступили в казачье войско, исключить из ревизии“. 2) Арх. новор. та басараб. ген.-губ. 1828 р., спр. 7, арк. 253—254. 3) Там само, 1806—1807. 4) Справа ч. 7, арк. 163. 5) Записки Чайковського польською та російською мовами, „Киев. Стар.“, 1891 р., „Рус. Стар.“, 1907 р.

чому не можна було робити. З другого боку треба було вийти на лівобічний берег Дунаю за трактатом з Туреччиною. Микола I з Варшави, через військового міністра, писав наказа вийти з худобою на лівий берег Дунаю, а депутатів надіслати до Керчі розглянути землі навколо Керчі. Кошу наказано перейти до Акерманського повіту і дозволено худобі користуватися пашею казенних вільних земель. Козаки в Басарабії підлягають генерал-губернатору Воронцову за загальним правом, рівняючись з «обывателями». Цей останній пакт був початком політики «внутреннего покорения», що було підставою всіх відносин центрального уряду до спадщини Запорозжя.

22-го липня з сатуновського карантину Гладкий пише Красовському, що тоді заступав відсутнього Воронцова, свої висновки щодо виходу Коша з Дунаю:

Я о сей височ. воле объявил Запорозжцам и они согласны водвориться в окрестностях Керчи или в других местах, где будут земли назначены, но зимовлю в Бессарабии считают не выгодною для них, потому что сей год посевов никаких не произвели в ожидании с весны разрешения перехода в Россию и ежели в Бессарабии будут зимовать, то и на следующее лето останутся без великих хозяйственных занятий, ибо весьма удобное время к хлебопашествам, огородным посевам и рыбным ловлям, пройдет на поход; через что прийдут к пункту не будут иметь средства доставить себе одежды, хоть продовольствие от казны и определено производить оным муку и крупу, но к оному нужны б другие жизненные припасы, кои должны они покупать. По сим причинам просят они о дозволении им итить до Керчи хотя бы и в глубокую осень, где перезимовав с весеннего времени могли бы приступить к хозяйственным занятиям и постройкам домов.

Далі Гладкий пише, що ще до наказу з дозволом надіслати депутатів, на чотирьох човнах поїхали депутати морем до Керчі. Худоби і коней Гладкий лічив у Запорозжців до 2.500 та 500 овець; їх надіслав він на парканський карантин. Вести Запорозжців Гладкий доручає осавулові Земцову, а сам з Писаренком, взявши ще декілька Запорозжців, хоче їхати до Керчі і розглянути землі.

Після того листа Красовський надіслав Гладкому маршрута на Паркані—Миколаєв—Херсон—Перекоп—Симферополь—Керч, всього шляху 757 верстов. 7 серпня Гладкий надсилає відомості Красовському: 1, 3 і 4 сотні полка тепер при Дунайській флотилії, 2-га при Сатуновським перевозі, а 5-та при Гірсовським перевозі. В Коші 364 сім'ї (1759 чол.), всього з 577 козаками, що в полку, буде 2.306 ч. Ось що виходило з Дунаю.

Полк рушить пізніше, а Кош вийде негайно. 24 депутати поїхали на човнах морем. Окрім того ще 275 сімей з Новопокровської та ще Керченські 75 сімей. Разом всіх лічилось до 4 тисяч чоловік.

9 серпня Кош рушив з Дунаю по маршруту: Ізмаїл—Парканський карантин—Кабурзи—Херсон—Каїри. Чому так сталось—не знати, але Земцов одержує нове доручення, а Кош вибирає походного отамана за звичаєм. Сам Гладкий 1 жовтня, коли був в Одесі, а Кош в Севериновці коло Одеси, повідомляє Воронцова: «Провод Запорозжцев на зимние квартиры поручен атаману Черноморченке, избранному из среды их»¹⁾.

1 жовтня Гладкий був у Воронцова в Одесі. Тоді вже Воронцов одержав з Керчі од градоначальника повідомлення про землю. Коло Керчі краю землю було давно роздано Грекам-кольтоністам і вільної землі залишилось мало для війська. Канцелярія Воронцова мала відомості про вільні землі коло Маріюполя. Гладкий з дозволу Воронцова рішив затримати Кош на зимівлю коло Дніпра в Таврійській губернії, а самому їхати до Маріюполя розглянути землю. Воронцов видав на це Гладкому уповноваження для огляду казенних земель і вибора для поселення Запорозжців²⁾. Гладкий туди й виїхав з Одеси коло 12 жовтня. Між тим

¹⁾ Арх. 1828 р., спр. 7, арк. 242. ²⁾ Там само.

з Петербургу ще писали про Анапу. Микола І на доповідь Воронцова про Керч написав: «Запорожцям следует тогда только отвести тут земли, ежели не будут поселены при Анапе». 16 жовтня 1830 р. Кош (1600 чол. без полка, що не прийшов ще з Дунаю) став на зимівлю на Дніпрі в Дніпровському повіті Таврійської губернії по селах: Каїри, Любомирка, Велика та Мала Лепетиха і Рубанівка.

Запорожці стрінули тут перешкоди з боку поміщиків, що не хотіли по їх степу дозволити пасти козацьку худобу (Кочубей та Рахманінов), по тому Степу, що півстоліття тому не знав ще інших володарів як козаків та Татар.

Розталпувавши Кош, Гладкий поїхав до Маріюполя шукати вільних земель. Так звана Бердянська пустош (43141 десятина) була ще не оселена, і Гладкий визнав її за задовільну. 28 листопаду він повернувся в Каїри, а коло половини грудня 1830 р. Гладкий повернув і до Одеси. 5 січня 1831 р. Воронцов писав військовому міністрові Чернишову прохання затвердити землі за Запорожцями. Сам Гладкий 19 грудня 1830 р. поїхав на Полтавщину в Золотоноський повіт за своєю родиною. Ось за відсутністю кошового в Коші почалося хвилювання. Родину Запорожця Федосія Кравця з жінкою та трьома синами і дочкою затримано було в маєтку поміщика Рено Херсонської губ. Корених. Рено визнав Кравця за свого кріпака. Гладкий вимагав 12 жовтня повернути сім'ю Кравця і при допомозі Красовського дійсно 26 листопаду вони прибули до Коша.

Другий випадок скаламутив усе товариство. Бериславська громада міщан дала в рекрути Запорожця Кирила Паламаренка, коли він повернувся до Берислава, де він до Січі лічився міщанином по ревізії. В Січі за Дунаєм Паламаренко перебував два роки. Гладкий писав 22 березня 1831 року про цей випадок Красовському. 29 березня він пише знову, і з того листа видно, як турбувався Кош в ті дні: «Запорожці з приводу оддачі Паламаренка в рекрути сумніваються «о всемилоствейшем прощени», почали утікати. 20 березня сім'я 4 душі таємно тікала до Туреччини. З бурлаки зникли. Я бачу, коли буде тепліше, більш утікати-муть. Коли до полку на Дунаю дійдуть відомості про Паламаренка, якого взяли в рекрути з бериславських міщан, тоді тікатимуть вельми багато». Тому прохає Гладкий негайно повернути Паламаренка з рекрутчини і надіслати до Коша в Каїри, щоб Запорожці побачили його. Обвинувачення бериславської поліції і херсонського рекрутського присутствія Гладкий робив на підставі того, що Симон Писаренко вимагав (за відсутністю самого Гладкого) звільнити Паламаренка. Красовський злякався хвилювання Запорожців і наказав звільнити Паламаренка і надіслати до Коша. Тільки тоді заспокоїлись Запорожці, коли побачили Паламаренка.

На Дунаю в полку теж набігла хвиля поміщицького утиску на Запорожців. В серпні 1830 року, коли Кош виходив з Дунаю, полк залишався тимчасово при Дунайській флотилії. На Дунаї на чолі полка Гладкий поставив осавула Дяченка. Цей осавул Дяченко народився в Січі, батько його був дяком в Січі, людина добре письменна і відома за Січовика, що має і вплив на Запорожців. Гладкий наказав Дяченкові скликати з Добруджі з-за Дунаю Запорожців, що розпорозились там і давати їм квитки або пашпорти доїхати до Коша. Деякі, що одержали квитки, поїхали з Дунаю побачити рідні села на Україні та й свої родини захопити до Коша, а ті родини за указом сенату 1829 р. звільнились з кріпацтва. В білоцерківські села поміщиці графині Браницької¹⁾ приїхали шість Запорожців з Дунаю і звільнили з кріпацтва свої сім'ї. Браницька скар-

¹⁾ В повстання 1825 р. декабристів Чернігівського полку коло Василькова та Білої Церкви приймали участь при обозі більш сотні селян Браницької.

житья Сергію Тучкову, що тоді був градоначальником в Ізмаїлі та начальником Бабадагської області. Тучков заарештував Дяченка і призначив слідчу комісію. Два місяці Дяченко сидів у казематі. Козаки тоді з полком виходили на Дніпро і залишили з Дяченком депутата, а самі повідомили скоріше Гладкого. Гладкий вимагає через військового міністра Чернишова негайно звільнити Дяченка¹⁾. Приватній лист Красовського до Гладкого свідчить, що «поміщицька коаліція йшла своїм звичайним шляхом проти козацького права, пригнічувала козаччину по всіх стежках». Тільки в грудні 1831 року Гладкий врешті встиг звільнити Дяченка.

З таким поганим настроєм ішли Запорозжці з Дунаю. Крім того до кордону наближалась чума. Козаки почували себе небезпечно і дехто втік до Туреччини на старі оселі гирлів Дунаю. До Гладкого ці відомості досягли в вересні. В листі до Палена 21 вересня 1831 року Гладкий пише, що він просив військову владу звільнити полк з Дунайської флотилії і повернути до Коша. Коли не можна ще звільнити з служби, він просив пересунути його дальш з турецького кордону. Стан полка на Дунаю Гладкий малює з листа Дяченка:

13 числа (вересня) получил я донесение от Дьяченка, что в прошедшем месяце (липень) умерло 10 человек, бежало в Турцию 27, всего недостает 206, остается в полку на лицо 324 человека, которые как видно из донесения Дьяченки, что ежели будут состоять долее при флотилии к границе Турции, то убогут.

1 листопада 1831 року в полк пересунуто дві сотні з Сілістрії до Ізмаїлу, звідтіля весь полк пересунуто на Дністер. Полкова рада обрала квартирмістра Котова за депутата і залишила його в Ізмаїлі при заарештованому Дяченкові клопотатись. 24 листопада Головний Штаб повідомив про дозвіл полку йти до Кошу, але полк вже йшов (чи з дозволу Тучкова, чи флотського штабу—того з документів не бачимо). Полк прибув до Коша 20 грудня 1831 року в с. Каменку. З походу дехто утік до Туреччини.

22 червня 1832 року Гладкий писав військовому міністру Чернишову прохання за Дяченка:

отправитъ Дьяченку и Котова на место водворения войска, дабы они пробыв хотя в остаток лета, могли приготовить для зимы какое нибудь пропитание своих семейств, по уваженію тому, что люди крайне бедственного состоянія, ибо при переходе в Россию к покоренію 1828 г. в мае месяце оставили все свое имущество в Турции, прибыв в Измаил в одной необходимой одежде, потом находясь в безпрерывной при Дунайской флотилии службе, получению небольшого козацьего оклада жалованья, не могли ничего приобрести, которое ныне по несостоянію полка на службе уже и прекращено.

Чернишов 27 липня зробив розпорядження звільнити Дяченка і Котова.

Пригода з Дяченком та 6-тьма кріпаками Запорозжцями мала дуже поганий вплив на полк і на Кош. Козаччина бачила віч-на-віч утиски з боку сили поміщиків на верхах російської влади. Загроза знищити всі обіцянки 9 травня 1828 р. вимагала обережно ставитись до переселення з Дунаю. Частина козаків споминала свої дунайські оселі й тікала, яко мога, знову на Дунай.

5 серпня 1830 р. видано закона про утворення з Запорозжців Азовського війська («Положение о поселении Запорозжских козаков в Бердянской пустоши на Азовском море»). § 7 дав назву війську—Азовське. Тим знищено ім'я Запорозжских козаків: «С поселением Запорозжских козаков приняты им наименование Азовского казачьего войска».

§ 8 касував виборче право війська: «Начальнику сего войска присваивается название наказного атамана».

1832 р. Гладкий вимагав права обирати членів військового правління та суда громадою, але з Петербургу головний штаб одповів, що буде цей

¹⁾ Арх. новорос. та басараб. ген.-губ. по військовій частині 1831 р., справа ч. 5

висновок взято на увагу, а потім десь обіцянку загублено. Гладкий намагав також право курити горілку, але «Положение» надавало тільки премію війську: «Питейна продаж утворюється казенная, но вырученная за оную сумма, подобно тому, как в колониях, предоставляется в пользу войска на 10 лет»¹⁾. Таким чином 5 серпня 1831 р. вмерло разом ім'я Запорожців і виборче право козаччини. Це дата великого значіння: новий правовий акт касував автономію козаків і централізував владу війська в особі призначеного вищою владою наказного отамана. Останній законодавчий акт, де ще влада вживала назву Запорозьке військо, здається, був наказ Миколи I через міністра внутрішн. справ 1 квітня 1831 року:

Запорожцев, переселившихся в Россию со времени последней войны с Турцией равно как и тех, кои будут выходить впредь из числа оставшихся в Турции, зачислить в войско их, перешедшее к нам в 1828 г. с кошевым атаманом оного Гладким; о тех же, кои перешед во время той войны отдельно от означенного войска и будучи приписаны уже к другим сословиям, на присоединение к сему войску желанія не изъявляют, входят с особыми представлениями, изъясняя в оных причины, по коим они просят об оставлении в сих сословиях²⁾.

Цей акт був наслідком вимоги Гладкого через Красовського, щоб приєднати до Коша розпорошених по міщанству Запорожців.

В серпні 1831 р. Запорожці одержали затвердження землі при Азовським морі. Зимівля Коша 1830/1831 р. їм не подобалась. Тісно для худоби, нема палива, господа в чужій хаті не задовольняла козаків. Зимівля захоплювала села Миколаєвку та Берестово Таврійської губ., Захаровське, Новоспаське, Петровку Катеринославської губ. В Каїрах канцелярія Коша. Звідсіля 5-ма ешалонами рушили Запорожці на Азовське море 1 жовтня 1831 року.

Маршрут Коша з Дніпра на Азовське море: Каїри, Лепетиха—30 верстов, Рогачик—20 верстов, Водяное—33, Балак—30, Василівка—30, Орехово—34, Нов. Пологи—34, Гусарка—24, Захар'ївське—38, Новоспаське—24.

Рушали 5 ешалонами і стали на місця: 1. Благівіщенське—жовтня 10, 2. Темря—13-го, 3. Захар'ївське—16-го, 4. Новоспаське—20-го, 5. Білоцерківка—22-го.

По весні 1832 р. козаки улаштували свою господу. Козаки з Керчі та з Новопокровської заможніші, ніж ті, що вийшли з Дунаю безпосереднє, скоріше поробили й хати. Сімейні взагалі опинилися в кращому стані, тому що привезли з Дунаю деякі речі та привели худобу. Ті ж 409 чол., що прибули з полком, не мали ні хат, ні худоби, ні знаряддя. Гладкий рішив увільнити їх на заробітки. З червня 1832 р. з Кальчака Гладкий писав в доповіді Роту: «С наступлением весеннего времени некоторые козаки отпущены на заработки, другие занялись постройками жилья на земле водворения»³⁾.

Економічний стан Азовського війська у першу добу життя на нових оселях був досить тяжкий. Гладкий намагався, щоб з війська взяли полк або скільки сотень на козацьку службу і тоді козаки одержували б постачання та деякі гроші. Уряд згодився, і дві сотні призначено по черзі доглядати берег Чорного моря коло узгір'я Кавказу з Геленджика до Сухуму. Знову козацькі чайки почали різати хвилі Чорного моря. Між тим з Азовського війська утікачі йшли на Кубань та до Туреччини на старі оселі на Дунай. Воронцов наказав Гладкому привезти до Одеси 11 депутатів, і сам їм пояснив, що козакам буде ліпше, коли вони не будуть тікати на Кубань та улаштовуватимуть свою господу.

¹⁾ Арх. новор. та басар. ген.-губ. по військ. част. 1831 р., спр. ч. 1: „О водворении Запорожских козаков“.

²⁾ Арх. новор. та бас. ген.-губ. по військ. част. 1831 р., спр. № 6: „О водворении Запорожских козаков, вышедших из Турецких владений, под предводительством Гладкого“.

³⁾ Арх. новор. та басараб. ген.-губ. 1831 р., спр. № 5, арк. 100

Депутати згодились дати обіцянку своїм товаришам порадити виконувати вимоги уряду.

Коло війська оселились до 300 бурлаків кріпаків-утікачів, що йшли за Запорожцями з Дунаю на Дніпро, а потім з Дніпра на Азовське море. Олександрівський ісправник декілька заарештував, щоб повернути до поміщиків. Козаки звільнили заарештованих, і Гладкий з великими труднощами ліквідував цей вибух: уряд вимагав покарати козаків за суперечки з поліцією та звільнення заарештованих, а козаки вимагали, щоб поліція не зачіпала утікачів¹⁾. Гладкий хотів задовольнити і тих і сих.

За 1830-ті роки багато утікачів з Запорожців-Азовців утекло за Дунай. Воронцов надсилав на початку 1838 р. до Туреччини Симона Писаренка шукати втікачів та повернути їх обіцяною волі та пільг. Місія Писаренка не мала великої користі, як видно з приватного листа його до Воронцова 12 лютого з Сілістрії. Спочатку він каже, як турецький уряд робить його місії перешкоди. 30 березня з Тульчі Писаренко пише Воронцову останнього листа:

Я распорядился заблаговременно объявлением семилетней льготы, провианта и есуды на постройку, малороссиянам прощение от вин, но ничто не помогает, и всякой прежний мой знакомый убегает меня. Турецкое правительство осенью прошлого года, за 4 месяца до приезда моего объявило покровительство, с обращением льгот. Следовательно меры приняты, чтобы не дать людей²⁾.

Однак на Дунаю були люди, але ж не було вже організації, козачої громади. Козаччина на Дунаю ідеологічно вмерла з 1828 р. Чайковський коло 1841 р. знайшов в Добруджі до 5 тис. чол. під назвою Запорожців, і то були тільки рибалки без козацької організації і козацького звичаю, побуту. Козацька спадщина Запорожців на Азовським морі в р. 1845 лічила 4817 чоловік (з жінками та дітьми), а в Дунайським війську в Басарабії походженням з Запорожців—7104 чол.³⁾.

Ось що залишилось (крім Чорноморців) з запорозької спадщини. Ім'я Запорожців вже загублено було. Організація, побут відповідали умовам іншого життя, що повстало на Степу через 70 років після руїни Дніпровської Січі.

Задунайська Січ розкладалась потроху. Еволюція розкладу йшла на протязі 1804—1828 р. Січ загинула не катастрофою, бо окрім 9 травня 1828 р. з Гладким на чолі, ще раніш сталося подібне 1821 р. з Давидом Новицьким та 1807 р. з Согутчевським та Циганкою. Козаччина на Дунаю після 1828 р. не має змоги збудувати життя запорозького ладу тому, що запорозький осередок її заслаб; після 1828 р. залишились на Дунаю здебільшого втікачі-кріпаки без козацької традиції. Чайковський каже, що то було міщанство, а не козацтво⁴⁾. Писаренко примітив тільки те, що колишні його знайомі (себто козаки з Коша або у всякім разі рибалки з козацьких осель) не хотіли зустрічатися з ним. Вони ніби роздратовані були кінцем Січі, а нічого самі не робили, щоб збудувати нову Січ, нову організацію. Вони задовольнялись турецьким урядом, турецьким підданством. Той уряд і те підданство тільки подобалось їм краще російського кріпацтва—і більш нічого. Коли 1861 р. почули дунайські Українці про волю кріпаків Росії, послали депутатів—Запорожця Білого та Тертишного—шукати землі на Херсонщині. 1867 р. одержали згоду російського уряду і 1869—71 р. в Дніпровським повіті в селі Ново-Миколаївка оселились 126 сімей⁵⁾. На Кубані та в Азовським війську тим часом політика «внутреннего покорения» нівелювала козацьку

1) „Партикулярные письма кн. Воронцова“, арх. новор. та бассар. ген.-губ., справа № 79, 1838. 2) Там само. 3) Арх. новорос. та бассар. ген.-губ. по війск. част. 1845 р., № 184. 4) З погляду романтизму Чайковського. 5) Архів одеського ген.-губ., 1882 р., справа ч. 4.

громаду під одну стріху з іншими російськими козацькими військами. 1842р. скінчилось і окреме існування Чорноморського війська.

Чайковський чув на Дунаю козацьку пісню:

Черное море лежить, тихо,
Нема чайки з козаком...

Козаччина запорозька з її побутом та звичаєвим правом загинула на Степу.

Наприкінці 1851 року Осипа Гладкого було звільнено. Заступником його Воронцов пропонував Я. Г. Кухаренка. Два роки Кухаренко виконував обов'язки отамана. Наслідком його перебування лишився проєкт реорганізації війська. 11 вересня 1852 р. Кухаренко написав Воронцову «Записку» з коротким нарисом життя Азовців, починаючи з 1828 р., коли Запорожці вийшли із Туреччини¹⁾. З 1837 до 1852 р. Азовці на своїх озброєних човнах виконують важку службу охорони Кавказького берега Чорного моря. Кухаренко додав журнал всіх військових подій на морі, коли в 61 морських бійках Азовці захопили 14 гармат, 16 галер. Кухаренко прохав видати нове «положення» і призначити військо для морської служби і на далі: 6 сумежних сіл казенних селян хотіли приєднатися до війська і Кухаренко прохає 12.444 душі чоловічих та 11.870 жіночих з 95 тисячами десятин землі прилучити до Азовців. Кухаренко одстоював право обрання станичних (колись курінних) старшин. Воронцов згоджувався з плянами Кухаренка, але 1853 р. виникла війна з Туреччиною, того ж 1853 р. сам Кухаренко повернувся на Кубань, проєкт 1854 р. загинув у петербурзьких канцеляріях. Здається цей проєкт був останнім проявом змагання продовжувати побут козацького життя.

Деякі риси побуту кінця Задунайської Січі.

Козак запорозького стану («козак запорозького звання», як зазначено в документах доби кінця Задунайської Січі) явище досить звичайне на всім Степу з кінця Дніпровської по кінець Задунайської Січі. Після 1831 р. документи зовсім не знають такого соціального стану. Історія XVI—XVIII ст. бачить український нарід серед трьох великих держав: Польщі, Туреччини з Кримом та Москви. Всю територію України захоплюють всі три, окрім Запорожжя. Запорозька козаччина виявляє ту вільну організацію громади, що і поза межами вольностей обороняє своє право вільного соціального стану. Після руїни 1775 р. козак запорозького стану шукає на Кубані та Дунаю ґрунту оборонити своє право. Він навіть і в Степу потроху здає свої позиції проти кріпацтва, закріпачення Степу. Він і тут дивиться на свою клясу, як на окремий соціальний стан — вільний з правом свого уряду, з правом свого суду, тримаючи свої звичаї спадщини Дніпровського Запорожжя.

Колективізм глибоко йде крізь всі звичаї тої кляси. Вона, та кляса, має різні верстви заможністю, але ж риса економічної підстави одна — козак, як дрібний промисловець, рибалить, по Степу випасає худобу або потроху хліборобить.

М. І. Костомаров в статті «О козаках» в 1878 р. полемізує з П. О. Кулішем з приводу його статті «Козаки в отношении к государству и обществу», і Костомаров наводить довідки, що Запорожці (XVII—XVIII ст.) не були тільки бурлаками та безсімейними. Вони мали і сім'ї і господарство, як Сірко та інші.

Документи еміграції Задунайської Січі свідчать про великі сім'ї, що мають своє походження ще з Дніпровської Січі: Білецьких, Запорожана, Согутчевського, Аркушенка, Тищенко, Штильового. Те ж підкреслюють

¹⁾ Архив наместника кавказского, стол новороссийский, 1852 р., спр. ч. 2.

прохання до Рішельє Мирошниченка та інших. Задунайські емігранти почасти кажуть, що на Кубані мають свою родину.

Серед Запорожців, що народились вже на Дунаю в Січі, сім'я йде поруч з козацькою черговою службою в Січі: Барвінок, Таран, Мельниченко, Чулак служать в Січі в курені, потім йдуть на село або на рибалку, одружившись з жінкою. Почасти чоловік років на 15 старіший ніж його жінка. Списки, що складено було з наказу Рішельє, лічать 398 сімей по Степу, відомих чорноморській військовій канцелярії, 90 сімей поверх того подали свої відомості до поліції міст по Степу та 200 мали окремі пашпорти. На сім'ю припадало по 5 чол. Отже риси козацтва кінця XVIII та початку XIX ст. підкреслюють тут висновок Костомарова¹⁾. Козак не кидає зв'язку з куренем коли він виходить з Січі чи куреня на рибалку, хліборобство та інші промисли. Так задунайські емігранти казали, що вони в свій курінь давали податки—дежму. До свого куреня вони приходили, коли турецький уряд оголошував Кошу мобілізацію. Також в 1805 р. козаків, що залишились на Степу на Херсонщині, викликає чорноморський отаман Бурсак по черзі. Бурсак не вимагає їх переселення на Кубань, а вимагає, щоб вони виконували свою чергу служби в курені, а коли вони не прийдуть, тоді вони загублять своє право козака запорозького стану. І козаки лякаються того, що вони можуть загубити своє право, кидають свої оселі та йдуть на Кубань. Гладкий, коли в Одесі в жовтні 1828 р. видав 66 посвідчень козакам, що емігрували 1821—1828 р., примічає, якого куреня хто був, а ці емігранти виїхали з Дунаю здебільшого з рибалок. Козак запорозького стану вважав одним товариством всіх козаків на Степу, на Кубані та на Дунаю.

Всю запорозьку дніпровську спадщину він вважав одною громадою: «турецькі Запорожці», Чорноморці, або просто козаки на Степу, або козаки «запорожского звання», як підписували документи, поділені були тільки територіяльно й організаційно, а внутрішній зв'язок збирав їх до купи одною спадщиною Дніпровського Запоріжжя, бо і в Запоріжжі козаччина не була замкненою клясою. Посполитий, кріпак, міщанин приходили до Січі і ставали козаками. Після служби в Січі нема другої назви окрім Запорожця. Осип Гладкий оборонив це право перед російською владою. Указ сенату 1829 р. про трьох кріпаків поміщиці Сандерс та судова справа Дяченка за 6 кріпаків графині Браницької 1831 р. підкреслюють це звичаєве право Запорожців. Підставою організації уряду свого війська козацтво вважало виборче право. Виборче право народилось колись з промислової громади. Курінь як стріха та господа тої громади, Кош, як спілка промислових громад до кінця козаччини залишились в значінні своєї старовини. Вони існують на підставі колективізму.

К о ш о в и й. Документи Задунайської Січі не багато дадуть матеріялів про характеристику посади кошових. Ми зустрічаємо відомості про Бахмата (або Бахмацький) першого кошового, що трапляється на підписах до 1804 р., потім Кальниболоцького, потім Семена Мороза і наприкінці — Осипа Гладкого. Всі чотири — представники запорозької верстви. Деякі історики бачать в Гладкому представника утікачів з України²⁾. Це, здається, не виявляється з документів: Гладкий цілком іде з запорозькою старою партією, коли ми проведемо таку класифікацію поняттів до того часу; Гладкий і Мороз були обидва з Полтавщини, але не з посполитих, а з козацького стану. Бахмат та Кальниболоцький впливові кошові старого запорозького походження Дніпровської Січі. Вони бачили ще звичай на Дніпрі і їх підтримують на Дунаю. Вони на уряді сидять подовгу (Бахмацький може з— 1792 по 1804 або 1805 рік) Каль-

¹⁾ „Русск. Стар.“, 1878 р., кв. 3, сс. 385 — 402.

²⁾ Ліпранді називає Никифора Білугу „старый малороссиянин“, а за представника утікачів вважає кошового Литвина.

ниболоцький в 1805—1808 р.р.¹⁾ стоїть на чолі партії турецької орієнтації. Коли в Січі народилось нове покоління, кошові після Кальниболоцького і до Семена Мороза дотримуються того ж принципу в управлінні громади²⁾. Хто був на громадській посаді, після того звичайно робиться тим же дрібним промисловцем або міщанином, хліборобом (як Таран, Литвин та інші). Однак ми зустрічаємо в документах на десятиліття після служби на посаді підписи—значковий товариш, депутат та осавул. Ці почесні назви йдуть вже до смерті за козаком.

Вся еміграція з Задунайської Січі 1804—1828 р.р. вимагала залишити за нею право козака запорозького стану, тому що дивилась на своє право, як дуже всім відоме. Це право не мало писаного кодексу й звичаєве право на протязі декількох століть надавало запорозькій козаччині з її спадщиною неписаний, але дуже відомий народу, кодекс організації громади і її побуту.

Іван Т а р а н—це типовий міщанський кошовий доби 1808—1818 р.р. Він народився на Дунаю, звичайв Дніпровської Січі не пам'ятає; в чергу служив у козаках в Січі, потім, після свого отаманування, робиться хліборобом і, коли хвиля війни затоплює Січ, він утікає на міщанське життя до Росії.

Семен М о р о з типово впливовий кошовий в Січі. Емігранти кажуть, що його сила влади велика. Він таємно прихильний до еміграції, але політика Січі вимагає йти іншим шляхом, і він підтримує турецьку орієнтацію. Мороз на посаді не один рік, себто в Січі такі люди, як Бахмат, Кальниболоцький, Мороз на чолі Січі до кінця свого життя. Осип Гладкий, останній кошовий, для нас більш знайомий. Гладкий виявляє теж традиції запорозької верстви, як і попередні. Він уміє дати громаді той напрямок, який хоче. Він розумний дипломат з турецькою, а потім з російською владою. Він порівнюючи з оточенням письменна людина і розвиток дає йому великий авторитет в громаді, але ж він поважає право громади обмірковувати головні питання свого життя, навіть і під російською владою увесь свій час. Гладкий потроху «одворянився», але і тоді він почуває себе більш за кошового, ніж за російського урядовця.

Відносини кошових до турецької влади документами мало виявлені. Кошові підлягали не центральній владі, а владі сілістрійського та тульчинського паші, себто начальникам провінції. Турки менш втручались у внутрішню справу Запорожців, ніж централізований бюрократичний російський уряд, тому Січ на Дунаю більш мала змоги залишити надалі козацькі звичаї.

Біографія Г л а д к о г о, що написана його сином, не виявляє зміни наприкінці його отаманування. Після 1831 р., коли утворилось Азовське військо, кошовий на віки-вічні вмер для козаччини. Гладкий став «наказним» російського центрального уряду. Почувалось тоді ясно, що він не має змоги моральним впливом затримати втікачів до Туреччини, навіть до Кубані, коли сам Воронцов втручається в цю справу обмірковування з депутатами. Гладкий загубив моральний зв'язок з громадою¹⁾.

Р а д а. Нема документів, коли збиралась рада всіх Запорожців на

¹⁾ Хронологія кошових, „Науковий Збірник Істор. Секц. УАН за рік 1928“, с. 137.

²⁾ Його не порушує призначення наказних. Осип Гладкий призначає старого кошового Михайла Губу „наказним“; Губа виявляє себе повновладним отаманом. Теж в Січі наказних зустрічаємо як в сербському поході (1817 р.) так і в грецькій 1821 р. Інституція наказних іде паралельно виборчим посадам, але ж всі наказні одержали свої призначення од кошових, а кошові від громади, тому принцип влади громади йшов попереду.

³⁾ Гладкого знали з кирило-методієвців Куліш та Кухаренко. Куліш надсилав йому в 1847 році свої книги через О. М. Бодянського (див. „Кіев. Стар.“, 1896 р., жовтень), Кухаренко бачив його на Кубані. Поховано Гладкого в Олександрівську (тепер Запоріжжя) проти острова Хортиці на Дніпрі. Останнього кошового поховано на руїні старого Запорожжя.

Дунаю. Тільки документи свідчать про такі випадки: 1) обрання 24 депутатів та обміркування справи про землю коло Керчі 1830 р.; 2) обрання походного отамана Чорноморченка 1830 р.; 3) рада на Дніпрі з приводу рекруччини Паламаренка в березні 1831 р.; 4) рада полка, коли виходив полк з Дунаю й обрав за депутата Котова при Дяченкові; 5) рада в Каїрах відносно землі на Азовським морі; 6) рада вже в Азовським війську, коли йшли заколоти серед козаків і утікали на Кубань та до Туреччини.

В Туреччині до 1828 р. рада всіх козаків збиралась в справах мобілізації¹⁾. Курені в Січі («укрепление») також збираються на раду в справах мобілізації. Курені неначе на курінній раді роблять розрахунок дежми з промисловців, рибалок та хліборобів. Рада війська поділяла озера, лимани та плавні між курені на промисловість.

Ось ті невеличкі відомості про раду, як орган управління. Щороку збирається рада в Січі обрати кошового, а в курені курінна рада курінних. Документи Задунайської Січі це обрання засвідчують на 1 жовтня—свято Покрова, коли скінчились в Степу випаси худоби та рибальства. Здається, що рада 1 жовтня перенесена з Дніпра, бо на Дунаю осінь пізніше. Надзвичайні ради для обрання отаманів примічаються тільки одного разу, коли заступив Гладкий в січні 1827 р.

В раді, здається, мали великий вплив старі Запорожці. Про них свідчать емігранти, що вони, старі, робили суд над утікачами і карали на смерть. Задунайська Січ не знала вже іншої інституції суда, коли чорноморський курінь залишив двох суддів. У Задунайській Січі це право суду або належало отаманові, або великі карні випадки розглядали старі Запорожці, себто верства ради походженням з Дніпровської Січі.

Рада виявляла волю громади, але ж вона не паралізувала ініціативи кошового та курінних. Отамани користувались за звичаєм повною владою. Емігранти підкреслюють, що влада кошового Мороза необмежена, але кошовий відповідає перед усією громадою, а не перед гуртками та окремими людьми. Політика згоди з турецькою владою вимагала обрати за кошового людину письменну, дипломатичну і впливову. Тому на чолі здебільшого стояли найвидатніші козаки, що були видні громаді. Рада, коли обрала отамана, то вже цілком ішла за ним. Скинутих отаманів ми не бачимо. Василь Головатий, здається, почував себе не певним з невеличкою купкою козаків турецької орієнтації і сам одмовився од уряду. Кошовий не почасти збирає раду. Коли б це було в звичаї, тоді б емігранти розповідали про збори, а вони оповідають про владу отаманів більш, ніж громади.

Призначення старшини на поході ми бачимо більш з ініціативи отаманів і на Дунаю і на Кубані (за часи Кошу 1792—1805 р.): громада обирала кошового і курінних, а на Кубані ще й суддів, а вся інша старшина, що буде на поході, а не в курені, призначається кошовим та курінними. Осип Гладкий продовжує цей звичай і тільки раз ми бачимо, як Кош на поході обрав походного отамана Чорноморченка за відсутністю самого Гладкого і коли Кошу, мабуть, не подобалося йти під керівництвом призначеного Земцова.

Вища «військова» старшина лишилася після 1775 р. на боці російського уряду і наслідком цієї, на погляд козаччини, зради Дунайський Кош не мав сих вищих старшин, не мав тієї колегії з них, що разом з кошовим звичайно урядувала Запоріжжям на Дніпрі і складала з себе «Кош», як державну установу минулого²⁾. Гладкий каже: «полковники (начальники на війні) наряжались при сході всех атаманов кошевым».

¹⁾ Ліпранді зазначає таку раду 1826 р.

²⁾ Дивись мою статтю про „Дунайські бунти Запорожців 1771—1774 і початок Задунайського Коша“, „Науковий Збірник Історичної Секції УАН за 1927 р.“

Свідоцтва Січовиків за 1805 — 1828 р.р. кажуть, що сходка курінних отаманів була звичайним виконавчим органом. Той же характер мала управа Дунайської експедиції 1771—1774 р.р.¹⁾, себто такий уклад був звичайний на війні, в паланках і запорозьких відділах і раніш за часи Дніпровської Січі. Коли вища колегія «військової старшини» (суддя, обозний, бунчуковий, військові товариші) була відсутня на Дунаю, значіння сходки курінних мусило піднятися вгору. Однак свідоцтва емігрантів одноголосно кажуть, що авторитет влади кошового був великий і про часи Семена Мороза кажуть — навіть необмежений. Військовий писар і осавул грають непримітну роллю, рівняючи з Дніпровською Січчю. Причину можна шукати в тім, що письменність серед Запорожців на Дунаю примітно знизилася. Сам Гладкий находив одного письменного як слід помічника осавула Дяченка, який був вихованець Січі, син дяка Бартовський. Гладкий прохав лишити у нього дипломатичного урядовця Писаренка, якого 1828 р. до нього тимчасово приставили. Писаренко кинув Кош аж 1831 року, коли утворилося Азовське військо. Дніпровська Січ ніколи не мала недостачі в письменних писарях. Тому канцелярський бюрократизм в Дунайському Коші зовсім був відсутній.

Курінні отамани, наказні «полковники» та осавули під час війни, після звільнення задовільно зі свого уряду за скінченням строку, склали почесну верству «значкових товаришів».

Значковий товариш до смерти прозивається цим почесним іменем. З них звичайно бачимо різних депутатів, вони в суді, вони «наказними» на війні, вони найвпливовіша група запорозької суспільности на Дунаю.

Козаки в Січі ділилися на 38 куренів, як в Дніпровській Січі. Здається ще з Дунайської експедиції 1771—1774 р.р., де були частини всіх куренів (по 50 чоловіка з отаманом або постійним або походним)²⁾, на Дунаю вони склалися зовсім натурально. Козаки землероби і рибалки, що жили не в Січі, а в селах і по рибних оселях Дунаю, платили до свого куреня «дежму» — за мусульманським правом десятину всього прибутку. Дежма це єдиний податок, що збирав Кош. Військова скарбниця не була багата, бо війна траплялася часто (1787—1794, 1805, 1806 — 1807, 1810, 1811, 1821 — 1828) і не дозволяла Запорожцям використовувати промислові багатства Дунаю всіма силами, як слід. Турецький уряд, окрім утримання військового контингенту по 6 левів на місяць на людину і по 3 літри в день провіянту, нічого не давав, хоч справді нічого і сам не брав з Запорожців.

Судові інстанції збігалися з адміністраційними. Лупулеску називає — курінь, кош і загальна рада³⁾. Свідоцтва емігрантів 1821 — 1825 р.р. називали тільки кош⁴⁾. Судову колегію складали «діди» із верстви значкових товаришів. Такий суд був безапеляційний — за часи кошового Мороза. Кошовий суд покарав на горло 8 Запорожців за намір утікати на російській бік. Курінний суд, здається, судив тільки дрібні судові справи. Про присуди Ради свідоцтва емігрантів не згадують, а навпаки говорять, що самі тяжкі злочинства судять «діди», а звичайні — кошовий безпосередньо і теж безапеляційно. Сімейні судились в тих же інстанціях. Петро Савченко каже 1824 року: «турецький уряд не має ніякого відношення не тільки до Запорожців, але й до їх сімей і осель, де живуть Запорожців»⁵⁾. Лупулеску каже: «Райя (на селі) підлягала кошу, як установі між райею і турецьким урядом»⁶⁾.

«Діди» були охоронниками традиції Січі.

Серед еміграції 1821 р. вийшли, наприклад, зза Дунаю «Турецької Сечи казаки» з отаманом Новицьким:

1) Там само. 2) „Наук. Збірник за 1927 р.“, „Дун. бунти 1771—1774 рр.“. 3) „Киев. Стар.“, 1889 р., кн. III. 4) Арх. новор. ген.-губ., 1824 р., спр. № 138. 5) Там само. 6) „Киев. Стар.“, 1889 р., март.

Мойсей Конченко—100 літ, жінка його Мотрона 80 і сім'я 6 чоловіка та 2 сім'ї синів, всього Конченків лічилося 15 чоловіка.

Ігнат Приходченко теж мав 100 літ, сім'я його сина Федора 6 чоловіка.

Антін Бондаренко 70 літ, жінка Марія 45 літ і 2 сини.

Іван Волохонський 70 літ, жінка Варвара 45 літ, син Гаврило з жінкою і 4 дітей.

Ось такі старі дніпровські Запорожці пережили за Дунаєм всю історію Задунайського Коша і перенесли через півстоліття легенди минулого¹⁾.

1824 року зза Дунаю емігрував старий Запорожець Петро Савченко. Він розповідає: народився в м. Торговиця (Молдавія) від батька, колишнього Запорожця, 1764 року (сина запорозького козака). Весь час, 60 років прожив на Дунаї, бачив своїми очима всіх кошових Задунайської Січі, пережив тут всю її історію запорозького козака і на прикінці віку повернувся з-за Дунаю. Його оповідання свідчить, що всі події за Дунаєм, вся внутрішня еволюція Січі пережита ним безпосередньо. Він каже: «минулого 1823 року буджацькі козаки із Басарабії таємно надсилали в куріні листи і закликали Запорожців у Басарабію, обіцяли землю і вільне життя». Савченко виїхав на заклик²⁾.

Запорозька державність явно опинилася в розкладі. Вона вмирала під впливом ізоляції запорозької громади від українського народу. Це була головна причина розкладу.

Процес ішов чверть століття; ніяка сила не змогла б вже спасти Кош від фатального кінця пережитої форми державності.

Курінний отаман куріня Пашковського, Давид Новицький, та курінний отаман куріня Поповичевського, Пилип Добровольський, вивели з-за Дунаю разом 670 чол. Добровольський перелічує свої послуги Воронцову: «я народився в Отоманській Порті, мав щастя користуватися, переважно між іншими, милістю кошового (Кальніболоцького), був депутатом від Запорожців до Міхельсона», коли складалася угода 1807 р. і частина Запорожців (лівобічна) перейшла на бік російської армії, 1812 р. коли міста за Прутом, в тім числі Браїлов, де жив Добровольський, лишилися знову за Туреччиною, «повернувся до Січі, а 1817 року знову перейшов з козаками в Ізмаїл, де збудував хату, засадив виноградний садок і одружився»³⁾.

Земля, виноградний садок, сім'я перетягли старих носителів запорозької традиції. Не можна дивитися на запорозьку громаду поглядом А. О. Скальковського — ніби Запорожця є лицарський орден на зразок Тевтонського, Тамплієрів, Мальтійського, які спиралися на середньвічну клясу лицарства і ідею релігійної боротьби. Запорозька громада була своєю природою цілком демократична і спиралася на українську народність. Звичайно 1805 — 1828 р.р. російські урядовці в карантинах і портах на кордоні записували в своїх актах: «прибыли малороссийской породы люди (имя рек) и объявили себя турецкими Запорожцами».

Ця ознака йде на протязі століть, хоч до громади приймали й людей всякої національності, але вони безупинно українізувалися в великій масі Українців. Стан козаків не можна теж вважати за лицарське «сословие», як визнає Скальковський⁴⁾. Старий вираз українських літописів «козацький народ» справді відповідав розумінню народу, що в козаччині виразно виявилась українська державність. Запорозька громада з її демократичною організацією влади грала ролю цитаделі цієї

¹⁾ Архів „Попечительного Комитета Иностранных Колонистов“, Бессарабская Контора 1821: „О Задунайских переселенцах“.

²⁾ Арх. новор. ген.-губ., 1924 р., спр. 138.

³⁾ Арх. новор. і басар. ген.-губ., басарабск. обл., 1817, спр. 17.

⁴⁾ Скальковський, „История Новой Сечи“ (изд. 1885), ч. 1, сс. 74 — 97.

державности. Нарід одстоював цю державність за часи Хмельниччини і Руїни в масштабі всієї етнографічної широчини України, 1708—1709 р.р. в масштабі Гетьманщини і Запорозжя, 1710 — 1711 р. на Дунаю, коли за Мазепою козаччина посунулась сюди після Полтавської битви, 1712 — 1734 р.р. під кримською зверхністю Запорозжя, 1734—1775 р.р. в Новій Січі, 1775 — 1828 р.р. на Дунаї в Задунайському коші. Лицарських і релігійних ознак тут не помічається, а навпаки національні і демократичні.

Депутати. Депутати стрівались в звичаях і побуті Дніпровської Січі. Ця інституція скрізь іде і через історію козаччини і після руїни Січі 1775 р. до кінця Задунайської. Депутати 1807 р. Согутчевський, Циганко, Чорнобай аж до 1828 р. клопотались про права Буджацького війська. Депутат Савелій Чернявський користується своїм депутатством для агітації в Січі за еміграцію до Росії.

Напередодні війни 1828 р. почесний старий козак Буджацького війська Осип Губа був заарештований за те, що не порадив своїм товаришам іти правити шляхи для проїзду Миколи I через Басарабію до армії. Колишні козаки обрали депутата значкового товариша Тарновського, залишили його з Губою, а двох ще депутатів надіслали до Воронцова вимагати звільнити Губу. Воронцов згодився, бо козаки були потрібні уряду під час війни.

Теж депутат Котов був залишений при арештованім Дяченкові. Нам відомі депутати для огляду землі під поселення Запорозжців.

Серед депутатів бачимо людей більш письменних. Чернявський і Чорнобай були добре письменні, Согутчевський і Циганко не зовсім письменні. Прохання депутатів до російської влади звичайно добре й складно написані. Депутати за звичаєм повноважні. Виборче право яскраво виявилось в цій інституції. Навіть російський уряд визнавав цю інституцію і ставився до неї, як до законної форми зносин громади з владою.

Сім'я. Син запорозького козака в Степу і на Дунаю здебільшого не вчився грамоти. Деякі заможніші сім'ї учили дітей у дяка. Дяк, як вчитель, в запорозькому побуті кінця XVIII та початку XIX в. грає ту ж роль керівника освіти, яку він мав і на Україні взагалі в XVII—XVIII ст. Так, чорноморський козак, син дніпровського Запорозжця Яблуновський 1799 р. на судовій розправі каже: «Родився Елизаветградського повіту в селі Куцовці. Грамоті вчився читати, писати, а рівно й співати у дяка Романа Рошевича, 16-ти років, 1790 р., науки й родину залишив, пішов до Чорноморського війська і став козаком куреня Щербиновського»¹⁾.

Батько осавула Дяченка Башталовський прийшов на Дунай в Січ таким же чином і став там дяком. Він добре учителював там, бо його син Дяченко був добре письменний, а він навчився тільки від батька. Емігранти з Задунайської Січі здебільшого не письменні. Таран свідчить, що коли він став дорослий, він з Райї (села) йде на службу в Січ і там він перебуває, поки сам не одружився і став сімейний.

Сім'я дніпровського козака Гудзя має стару матір та двох синів. Гудзі записалися за Чорноморським військом Щербиновського куреня. В 1831 р. Анна Гудзиха ділить господу між синами. Вона має 87 років, себто сім'я існує з Дніпровської Січі. До 1831 р. обидва сини в козаках і на хуторі бувають нечасто. Вся господа лежить на руках старої Гудзихи та жінки одного сина Одарки. Курінний отаман та два курінних судді свідчать, що треба вже поділити господу між синами і звільнити їх з черги службової²⁾.

Буджацького війська Прокофій Горбар поділився з батьком, коли пішов 1828 р. до війська. Він каже: була між трьома братами згода; коли

¹⁾ Архів новорос. консистор. Чорноморського повіту, справа 1799, за донесенням Порохні про Савича на Яблуновського.

²⁾ Арх. новор. та басар. ген.-губ., 1831 р., спр. ч. 4, арк. 84 — 119.

молодший Антін матиме 20 років, він змінить мене, а я повернуся. Жінка Прокофія скаржилася до війська, і Прокофія було повернуто до сім'ї на господу, а Антона прийнято на чергову службу¹⁾.

Теж є такий документ. Сім'я старого дніпровського запорожця Білого живе в селі Мироновці на Херсонщині. Обидва сини з 1815 р. відсутні і не поділені²⁾. Дунайське військо (колишні буджацькі Запорожці) звільняє з черги для розподілу після смерті старого батька.

Серед Запорожців, що вийшли з-за Дунаю, багато сімей старих дніпровських Запорожців. Назовемо сім'ї Осипа Губи, Аркушенка, при переписі села Роздракуль 1821 р. зазначені були «Турецкой Сечи козаки».

Мойсей Конченко 100 літ, жінка його Марина 80 літ, сім'я 6 чоловік і 2 сім'ї його синів (всього Конченків лічилося 15 чоловіка). Сім'я Ігната Приходченка — йому 100 літ, має сина Федора і 6 внуків.

Антін Бондаренко 70 літ, жінка його Марія 45 літ і два сини.

Іван Волохонський 70 літ, жінка Варвара 45 літ, син Гаврило й у нього 4 дітей³⁾. Ясно, що сімейна традиція не була зайвою ні Дніпровському, ні Дунайському Запорожжю, а тільки звичайно Запорожець одружується не дуже молодий, побурлакувавши, поживши в Січі в курені.

Коли козак і не в Січі, не на черзі військової служби, він щороку промисловцем на рибальстві, на Степу. Тому в хаті, на господі жінка має велике значіння. В запорозькій сім'ї жінка має за звичайним правом ділити з чоловіком всі обов'язки в господі, вона може і більш чоловіка відповідати за господу. Козак був промисловець, його жінка сиділа на оселі. Мати в сім'ї грає керівну роллю. Щороку козак кидає сім'ю для чергової служби або для промисловости. Жінка повинна бути самостійною на господі. Гудзиха — типове явище в житті козаччини того часу. Тому часто в документах жінка стрівається, як юридичний представник сім'ї за відсутністю свого чоловіка. Тому й стан жінки «запорожської» козачки здебільшого не легкий, але ж не пригнічений. На поганий стан господи за відсутністю козака звертають увагу багато документів (слідство про Дяченка, прохання Горбоконя, листування кошового Чорноморців Бурсака), а на пригнічений стан жінки нема ніяких вказівок.

Запорозька сім'я — сім'я промисловця, де всі члени мають свої обов'язки і права.

Запорожжя в поняттях українського народу було наявною ознакою його державности. Всі повстання за польських часів пройшли під прапором війська Запорозького. Зборовський договір 1649 р. перший акт української держави, який поставив Україну на стан васальної держави, на зразок Молдавії того часу, підписано од імени «Войска Запорожского». Умови з Москвою 1654 р. провадились від імени «Войска Запорожского». Московський собор 1653 р. згадує своєю постановою тільки Військо Запорозьке: «О гетмане Богдане Хмельницком и о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили»⁴⁾. Статті 1654 р. не мають іншої назви цієї нової державної одиниці, як «Войско Запорожское», географічні межі якої приймаються в розумінню етнографічної України, а права гетьмана — права «Мультанського» господаря (Молдавії)⁵⁾. Останній гетьман «Войска Запорожского» Іван Мазепа в акті угоди зі Шведами не зміняв цього права, а тільки поширював його географічно (на Волинь) і в розумінню правоможности (мало не самостійна держава)⁶⁾.

1) Там само, 1828 р., спр. ч. 9, арк. 708. 2) Там само, 1831 р., спр. ч. 4, арк. 53.

3) Архів кольоністів (одес. краєв. істор. арх.) басараб. контори 1821 р., справа про кольоністів в задун. Запорожців.

4) Собрание государственных грамот и документов, т. III, № 157.

5) Карпов. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россией, „Журн. М-ва Нар. Прос.“ 1871 г. 6) Шведський історик Карльсон так свідчить з джерел архівних в розвідці „Carl XII, 1707 — 1709“, Stockholm, 1886 г.

Повстання Запорозжя 1709 р. стоїть під знаком захисту цієї державності. Коли Запорозький Кош 1710 — 1711 р. іде за Дністро і на Дунай з Мазепою, він захищає цю державність, як і за кримської доби 1712 — 1734 р.р. За добу «Нової Січі» 1734 — 1775 р.р. велика кількість козаків щороку по весні мандрує з Гетьманщини, Слобожанщини, Новоросійської губернії і Польщі до Січі з папшпортами Коша, восени повертається на зимівлю додому, а на війну по весні йдуть до Коша¹⁾. Як збирались до Коша по весні 1709 р., так було і 1769, 1773, 1774 р. — це була звичайна форма участі українського народу в обов'язках підтримувати свою державність. Одстоювати її потекли колишні Запорозжці і утікачі з України 1776 — 1828 р.р. на Дунай. Там вони гадали знайти віковічні права і звичайну форму свого ідеалу державності.

Століттями заховалася в уяві народу ідея Запорозької Державності. «Козацький народ» Рігельмана — назва зрозуміла. Український нарід склався із двох етнологічних елементів — слов'янського та тюркського. Слов'янський родовий побут з родовим вічем або (купою) підпав під прес норманської державності, князя з дружиною, як звичаєвої форми фєвдальної тогочасної Європи. А зі Степу насувались форми тюркського походження. Коли літопис зазначає Косогів XI в. та єдинокорство Мстислава з Рєдедею, то може бути, що літописець записував яку-небудь біліну чи думу з давньої епохи боротьби цих двох етнічних елементів, які склали згодом українську культуру. Тюрки принесли на зміну родового побуту масовий (тільки і відповідний степовому життю). Слово Кош безумовно тюркського походження і згадки Д. І. Яворницького, що тюркський «киш»²⁾ (відсіля «кишлак» — зимова оселя, коло якої концентрується округа степових мандрівників) був занесений на наш Степ цим етнічним елементом народу³⁾.

Те ж тюрське слово хош (ун) і тепер має значення державної організації в Монголії⁴⁾. І не тільки «киш» або «хош(ун)» занесено, а рівно ідею громадської влади: ні рода, ні князя, а всієї громади (тюркської орди). І нарід тримає цю ідею на протязі століття за часи польські, російські, турецькі, кримські і на Дунаю. Утворення державного устрою в Британії Англосаксами V віку, Франками в Галії V віку, Готами в Італії і Еспанії V віку, пережило ту ж саму форму конгломерату, згодом «малъгами прийшлої військової дружини (орди) з британським, гальським, латинським, і іберійським етнічними осередками, як на Україні тюркська хвиля з'єдналася зі слов'янським осередком і принесла з собою ідею державності з степовою ознакою іншою, ніж слов'янський рід і норманський князь з фєвдальною дружиною. Цю державність і розуміє нарід в формах одноклясової держави. Кош виявляв центр військової орди, що вже асимілювалася серед слов'янського населення. Що православна шляхта в більшості за часи литовсько-польські зрадила свій нарід, а козацька старшина XVIII століття поробилась поміщиками і кінець кінцем вища «військова старшина» після 1775 р. також зрадила козацьку ідею — все це цілком зрозуміло: норманська фєвдальна система не зразу кинула своє місце, свою попередню позицію, нарід в масі тримався за козацьчину. Задунайський Кош останнє змагання одстоювати одноклясову форму державності з ідеєю віковичного права громади.

За часи Коша в Криму 1712 — 1734 р.р. російський уряд зрозумів, де нерв життя запорозької громади і заборонив під загрозою смертної кари переступати кримський кордон з боку Гетьманщини і Слобожан-

1) Арх. Запор. Січі 1769 — 1774 р., справа № 237 про папшпорти Запорозжців з Коша.

2) Д. Эварницкий, История Запорожских козаков, 2-е изд., 1900, т. I, с. 110.

3) Відсіля краще б і писати «киш», а не «кош» і не «кіш».

4) Эйрис, Путешествие по Азии, Москва, 1840 г., т. III.

щини. 1791 — 1828 р.р. він тримається пильної охорони кордону. Задунайський Кош, як і попередні, не в силах існувати без національної бази, як яскраво виказала історія банатських Запорожців. Задунайці тримали позицію до того часу, як остаточно припинився потік людської хвилі з України.

Органом державного центру в такому розумінні походження самого державного права козаччини і мала змогу бути тільки рада. Ця інституція і вмерла разом з козаччиною.

Задунайська Січ на протязі півстоліття виявляла змагання тримати свій побут, який на Україні давно вже загинув в умовах нових економічних і політичних обставин життя.

Бібліографія історії Задунайських Запорожців.

1. Ф. Кондратович (Ф. К. Волков), Задунайская Сечь, „Киевская Старина“, 1883 г. кн. I, сс. 27 — 60; II, сс. 269 — 300; IV, сс. 728 — 779.
2. Лупулеску (Волков), Русские колонии в Добрудже, „Киев. Стар.“, 1889 г., кн. I и II.
3. А. Скальковский, История Новой Сечи или последняго Коша Запорожского, изд. 3-е, часть III, глава VII, сс. 197 — 238. Одесса, 1886.
4. П. Короленко, Азовцы, „Киевская Старина“, 1891 г., кн. VII, сс. 53 — 74; VIII, сс. 171 — 194.
5. В. А (нтонович), Поселения Запорожцев в Банате, „Киев. Стар.“, 1882 г., кн. VI, сс. 549 — 552.
6. Д-р. Г. Стрипський, Нові звістки про запорозьку оселю на Угорщині, „Записки Науков. Товариства імени Шевченка у Львові“, т. 76.
5. М. Грушевський, Записки Гендльовика про банатських Запорожців, „Записки Наук. Т-ва імени Шевченка у Львові“, т. 101.
6. Händlowick, Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger Kosaken von Fähndrich von Händlowick, der sich geraume Zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. Pappenheim in Francau, 1789.
7. Karl Freiherr von Czoerning. Etnographie der Oesterreichischen Monarchie, Wien, 1857.
8. М. Левченко, Потомки Запорожцев на острове Лети, „Киев. Стар.“, 1882 г., кн. V, сс. 344 — 345.
9. О. М. Гладкий, Кошевой атаман Запорожской Сечи 1789 — 1866 (Біографія, що написав син Василь), „Рус. Стар.“, 1881 г., кн. II, сс. 381 — 392.
10. Письмо Кошевого Осипа Гладкого к А. А. Скальковскому, „Киев. Стар.“, 1883, кн. IV, сс. 902 — 903.
11. Д. Яворницький, Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий, „Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського“, УАН № 76, сс. 295 — 305, Київ, 1928 р.
12. А. Савич, Народные рассказы об Осипе Мих. Гладком, „Киев. Стар.“, 1889, кн. II, сс. 485 — 487.
13. Р. Ба—ский, Песня Запорожцев о выселении в Турцию по уничтожении Сечи, „Киев. Стар.“, 1882, кн. VI, сс. 554 — 555.
14. П. И. Зуйченко, Песня на пеход Запорожцев на Дунай, „Киев. Стар.“, 1885, кн. VI, сс. 363 — 364.
15. Українські народні думи У. А. Н., т. I, К. 1927, сс. XCII (бібліографія пісні).
16. Степовий, Із історії Задунайської Січі, „Україна“, 1914 р.
17. Ів. Застирець, „Мазепинці в Туреччині“ (з паперів Садик-паші), „Україна“, 1914 р., кн. II, сс. 67 — 72.
18. Записки Мих. Чайковского (Садик-паші), „Киев. Стар.“, 1891 — 1892, „Рус. Стар.“, 1895 — 1896.
19. Записки Ланжерона (витяг з Mémoires, що переходять в Парижі), „Рус. Стар.“, 1907 р., кн. V, VI, VII, VIII, XI.
20. Записки Павла Ал. Тучкова, „Рус. Стар.“ 1881, кн. IX.
21. Н. Епанчин, Очерк похода 1829 г., т. I, „Военный Сборник“, 1903 р. і окремо 1904 — 1905.
22. Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г., Петербург, 1827, типогр. главного штаба (з розвідок Івана Ліпранді).
23. П. А. Иванов, К истории Запорожских казаков после уничтожения Сечи, „Записки Одесского Общества Истории и Древностей“, т. XXV, Одесса, 1904.
24. Н. Ф. Дубровин, Сборник военно-исторических материалов, выпуск VI, Петербург, 1893.
25. А. П. К., Русские в Южной Бессарабии, „Русск. Архив“, 1902, кн. V, сс. 150 — 160.
26. Moltkes, Werk über den russische-türkischen Feldzug, 1828 — 1829 Berlin, 1877.
27. О. Рябінін-Скляревський, Запорозькі бунти Дунайців 1771 — 1774 рр. і початок Задунайського Коша, „Науковий Збірник Істор. Секції У. А. Н. за рік 1927“, сс. 65 — 83.
28. О. Рябінін-Скляревський, Задунайська Січ в народніх переказах і письменстві, „Науковий Збірник Істор. Секц. У. А. Н. за рік 1928“, сс. 107 — 138.
29. О. Рябінін-Скляревський, Задунайська Січ в документах.
30. Рябінін-Скляревський, Кінець Задунайської Січі.
31. О. Рябінін-Скляревський, Запорозька козаччина й І. П. Котляревський, „Україна“, 1926 р., кн. 2 — 3, сс. 159 — 163.
32. О. Рябінін-Скляревський, До століття кінця Задунайської Січі, „Вісник Одеської Комісії Краєзнавства“, 1929 р., кн. 4.